

ԴԷՊՒ ՆՈՐ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿ - 5

ՄԿՐՏԻՉ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

**ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԵՐՏՈՒՄԻ
ԱՌԱԶԱՐԿՆԵՐ**

- Ե -

Մ ՇԱԿՈՅԹ

ՀՐԱՏԱՐ ԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
ՄՈՆԹՐԷԱԼ

1998

Մ ՇԱԿՈՅԹ
CULTURE

Կողքին՝ գծանկար Արթուր Չաքմաքանեանի:

ԴԷՊՈՒ ՆՈՐ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿ - 5

ՄԿՐՏԻՉ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

**ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԵՐՏՈՒՄԻ
ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ**

- Ե -

Մ ՇԱԿՈՅԹ

**ՀՐԱՏԱՐ ԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
ՄՈՆԹՐԷԱԼ
1998**

Malkhassian, Megrditch
Armenian National Paradigms: Culture

Copyright © 1999 by Malkhassian Foundation.

All rights reserved under international and Pan-American Copyright Conventions.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including any information storage retrieval system, without written permission from the author.

MAYRENI PUBLISHING 1998

Մալխասեան Հիմնարկութեան Տնօրէններու Խորհուրդին համար պատրաստուած այս ՄՇԱԿՈՅԹ՝ հետագօտութիւնը անվճար պիտի բաժնուի Հայաստանի Հանրապետութեան և Սփիւռքի ուսումնական հաստատութիւններուն, կրթական-հասարակական գործիչներուն և պաշտօնավարներու՝ տեսակէտներ և առաջարկներ ստանալու ակնկալութեամբ:

Ընթերցողէն կը խնդրուի իր տեսակէտը փոխանցել հետեւի հասցէին՝

The Malkhassian Foundation
1922 ouest, Ste-Catherine
Montréal, Qué. H3H 1M4

Կանխաւ շնորհակալութիւն՝ թէ՛ խրախուսելիք և թէ՛ ընդդիմախօսելիք բարեկամներու:

Նաև շնորհակալութիւն՝ տիկնոջս՝ Ծաքէին, և թանկագին բարեկամիս՝ Զարեհ Մելքոնեանին, որուն աշխատանքը այս գործին սկզբնական խմբագրութեան մէջ անգնահատելի է:

Մ.Մ.

ՓՈԽԱՆ ՆԱԽԱԲԱՆԻ՝ ՆԱՄԱԿ ԳԱԳԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻՆ

Պրն. Գագիկ Յարութիւնեան
Նսխագաւի Հայաստանի Հանրապետութեան
Սահմանադրական Դատարանի
Երևան

Ողջոյն:

Շուտով երեք տարի պիտի ըլլայ յաջորդող Էջերով Աշուտ Ան հարցարանը ստանալէս ի վեր և այս ժամանակաշրջանին Ան ալ պաշտօնը փոխուած ըլլալով՝ հաւանաբար Ան հետաքրքրութիւնը ևս նուազած է արծարծողու Անին հանդէպ: Բայց և այնպէս, պատրաստ է յանձն առած ուսումնասիրութիւնս, և զայն Անի կը յղեմ յուսալով որ վերջին եօթը տարիներու ընթացքին Հայաստանի պետական շրջանակին մէջ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆՕՐԷՆ մտածող միտքեր յայտնաբերուած են, և թէ այս հարցն ու գործը կը բերէք անոնց ուշադրութեան:

Ուշադիր վերլուծումը Ան հարցարանին կը յանգեցնէ հետևեալ մտածումին.՝

Հիմնականին մէջ ի՞նչ է հարցը: Գիտնալ կ'ուզուի թէ երրորդ հազարամեակին սփիւռքահայերը մասնաւորապէս և հայերը ընդհանրապէս ի՞նչպէս պիտի փոխադարձաբար յարաբերին ու ապրին իրարու հետ:

Պիտի պահպանե՞ն արդեօք անոնք իրենց կապը իրենց ազգային խարիսխներուն հետ, թէ՞ պիտի բաժնուին անոնցմէ:

Պիտի գոյացնե՞ն իրենց բնական երկիրներու պետութիւններէն անջատուած ազգային միաւորներ:

Պիտի ստեղծե՞ն Ան արժէքներով և Ան միասնութիւններով Ան խմբաւորումներ:

Պիտի հնարե՞ն ազգային արժէքներու Ան չափանիշներ, որոնց

շուրջը խմբուին իրենք և հայությունն առհասարակ:

Այս հարցադրումներուն պատասխանելու համար, երեք տեսակի մտածողներ կրնամ պատկերացնել.–

ա.– Համայնավարությունը կը քարոզէր թէ ազգ և կրօնք բարբարոս և յետամնաց միջնադարի մը անհետացման դատապարտուած գաղափարներն են:

բ.– Տնտեսութեան համաշխարհայնացումը ցանկացող և զայն քարոզող երկրպագուներ, իրենց հերթին, կը յայտարարեն թէ ազգային պատկանելութեան և ազգային ինքնավարութեան գաղափարներ դատապարտուած են անհետանալու:

գ.– Ասանդակաւ մտածողութեան հետևորդներ կը պահպանեն իրենց այն համոզումը՝ թէ ազգ և կրօնք ճիմնական և մնացուն գործոններն են որևէ ազգային ինքնութեան համար, և թէ բոլոր մնացեալ «ութիւն»ները հետևանք են առաջին երկուքին ու դատապարտուած են անհետանալու:

Այս երեք խմբաւորումներուն անդրադառնալ անհրաժեշտ էր քիչ շէշտելու համար որ ցուրտ պատերազմին աւարտով և 1989–ին Պերլինի պատին քանդումով տնտեսականութիւնը եղած է գլխաւոր մղիչ ուժ մը և համաշխարհայնացումի (globalization) հովերը հաւանաբար ստեղծեն նոր տիպի մարդ, փիլիսոփայութիւն և բարքեր, որոնց մասին բաւարար պատկերացում չունինք ներկայիս: Ձեր հարցարանը, ուզենք թէ ոչ, կը վերաբերի նաև այս հովերուն:

Ես կը պատկանիմ վերը նշուած երրորդ խումբին: Կը գտնեմ թէ ազգ կը նշանակէ ժողովուրդ մը, որ համախմբուած է ցեղի մը, լեզուի մը, կրօնքի մը և հողատարածքի մը շուրջ: Ասոնց գումարը կը համապատասխանէ ՄՇԱԿՈՅԹԻ:

Պատմական առումով, երբ ինծի պէս մտածողներ խօսին ազգի մը մասին, կ'ակնարկեն անոր մշակոյթին:

Այս հաստատումը, յուսամ, լուսաբանած կ'ըլլայ թէ ինչո՞ւ այս ուսումնասիրութիւնը կոչած եմ ՄՇԱԿՈՅԹ:

Ընտանիք–դպրոց–ազգ երրորդութիւնը ապրեցնելու միջոցը, իմ կարծիքով, պէտք է փնտռել համահայկական մշակոյթի մը մէջ: Եւ այս կէտով ալ պիտի աւարտին հասցնեմ նամակս, առաջարկելով

որ ուսումնասիրության ընդմեջէն ծանօթանաք Սփիւոքի
իրավիճակին:

Ձեր վեց հարցերուն անմիջական պատասխանները փորձած եմ
տալ եզրակացութեան բաժնին մէջ, որ կը յաջորդէ մեր աշխու
ընդհանուր կացութիւնը ներկայացնող հատուածին:

Բարի ընթերցում:

Ձեր տպաւորութիւններուն մասին կարդալու յոյսով,

ՄԿՐՏԻ2 ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

1995 տարեշրջանին Հայաստան մեր այցելություններէն մէկուն ընթացքին, օրուան Փոխ-Նախագահ Գագիկ Յարութինեանը մեզի տուաւ ստորեւ ներկայացուող հարցարանը, խնդրելով որ մեր կարողութեան ներած չափով ուսումնասիրութիւն մը պատրաստենք այդ մասին:

Ահա՛ւասիկ այդ հարցարանը.--

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓԻԻՌ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. Հայաստանում ստեղծուած կացութիւնը անկախութիւնից յետոյ, ընդհանուր հայկական առումով:

2. Նոր իրականութիւնը և նոր կացութիւնը սփիւռքում.

ա.- Ընդհանուր նոր մտածողութիւնը սփիւռքում.

բ.- Առանձնապատուկ իրավիճակները տարբեր գաղութներում և ըստ տարբեր կառույցների:

3. Հայաստանի պետութեան դերն ու դերակատարութիւնը սփիւռքի հարցում:

4. Սփիւռքի դերը ազգապահպանման և ազգային պետութեան գոյացման ու զօրացման գործում:

5. Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւնների արդի վիճակի գնահատումը:

6. Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւնների ցանկալի վիճակը. դրան հասնելու նպատակները, խնդիրները, միջոցները, մեխանիզմները:

Վերոնշեալները, առաջին ակնարկով, ունին երևոյթը վեց սովորական հարցումներու, բայց խորքին մէջ այս սերմերէն կրնայ ծնունդ առնել համապարփակ գործակցութեան ծրագիր մը, և պիտի ուզե՛նք որ ծնունդ առնէ բաղձալի համապարփակ գործակցութիւնը հայրենիքի և աշխարհացրիւ հայութեան միջև:

Նկատի առնելով նիւթին լրջութիւնը, որոշեցինք կեանքի կոչել 1985-ին Մալխասեան Հիմնարկութեան համար մեր պատրաստած

«Մշակույթ» ուսումնասիրությունը:

Թեև հայ ազգային միջավայրը կարևոր և բազմաթիւ փոփոխություններ կրեց վերջին տասնամեակին, սակայն և այնպէս ուսումնասիրությունը կը մնայ այժմէական և օգտակար՝ մեր խորին համոզումով, մա՛նաւանդ որ տակաւին իրենց արմատական լուծումին կը սպասեն հոն արծարծուած շատ հարցեր:

Նիւթը պետութեան և հանրութեան ուշադրութեան բերելու մեր որոշումին մէջ իր դերը ունեցաւ նաև մեր «Թուաքանակ» ուսումնասիրութեան բխող եզրայանգումը, որ մեզ կը զգուշացնէ թէ՛ եթէ մինչև 2025 թուական հիմնական փոփոխութիւն չմոծուի մեր ազգային պատկանելութեան ըմբռնողութեան մէջ, մեր յաջորդ սերունդը կորսնցուցած պիտի ըլլայ սփիւռքի հայութեան 90 տոկոսը, և, հետևաբար, իննսուն տոկոսով կոտորակուած պիտի ըլլան հայրենիք-սփիւռք փոխադարձ կապերը:

Անկախաբար այն արդիւնքէն, որ բաժինը պիտի ըլլայ հրատարակութեան տրուող այս հետազօտութեան, մա՛նաւանդ երբ պաշտօնակալներ կը փոխուին և նոր պաշտօնակալներու հետ կը փոխուին նաև հետաքրքրութիւններ, կ'ուզենք կատարած ըլլալ մեր խոստումը՝ տրուած Պրն. Գագիկ Յարութիւնեանին, որ ներկայիս կը վարէ Հայաստանի Հանրապետութեան Սահմանադրական Դատարանի նախագահի պաշտօնը:

Կը փափաքինք, անշուշտ, որ Հայաստանի համապատասխան մարմինները իրենց ուշադրութեան առարկան դարձնեն հոս տրուող նիւթը, և կը յուսանք որ գէթ ազգային ռազմավարական ծրագրումով զբաղող հիմնարկներ օգուտ քաղեն անկէ:

Վերը մէջբերուած հարցերը կարելի է ընդհանուր առմամբ բաժնել երկու խումբի,– քաղաքական ու մշակութային,– և ըստ այնմ քննել զանոնք:

Եթէ փորձենք յարաբերաբար լայն հորիզոնով մօտենալ հարցերուն՝ մեր առաջարկած համահայկական կրթութեան արդիւնք եղող մտածելակերպով մը, անմիջապէս կ'անդրադառնանք թէ մեզի կը պակսին այն տասը տարրական տիեամիք ուժերը, որոնք հասարակաց մտածումի գետին և, հետևաբար, ազգի մը կամ մշակույթի մը պատկանելութեան զգացումի պահանջք կը ստեղծեն անհատի մը մօտ, որով և կը դժուարանայ վերլուծումը ներկայացող վեց հարցերուն:

Տասը տարրական տիեամիք ուժերէն – 1) թուաքանակային, 2) ֆինանսական, 3) տնտեսական, 4) քաղաքական, 5) կրթական, 6) մշակութային, 7) ընկերային, 8) գիտաթեքնոլոգիք, 9) զինուորական, 10) կրօնական – առաջին չորսը ունին «քաղաքական բնոյթ» սփիւռքահայու մտածողութեամբ, իսկ վեցը կը զգենուն

«մշակութային բնույթ»:

1963-ի Փետրուարին մեր առաջին այցելությունն էի վեր՝ կանոնադր կապ հաստատած ենք Հայաստանի հետ և մեր 34 տարիներու փորձառությունը մեզի ցոյց տուած է թէ ազգային պատկանելութեան զգացումը (sense of belonging) իրարմէ տարբեր դրսևորումներ ունի հայրենաբնակին, սփիւոքահայուն և «ներքին սփիւոք»ի բնակիչին մօտ: Կը հետևի թէ հարցերուն պատասխան որոնելու ժամանակ, հարկ է յատկացնել չափանիշ մը: Բացի այդ, հարկ է ճշդել թէ հարցարանը կը վերաբերի արտաքի՞ն սփիւոքին, «ներքի՞ն սփիւոքին», թէ՞ երկուքին ալ:

Որքան խորանանք նիւթին մէջ, այնքան աւելի կը համոզուինք թէ պատասխան գտնելու համար անհրաժեշտ է՝

ա.-- Որդեգրել ԾԱՆԻՐ ԶԲԵԶ նշանաբանն ու երթալ մինչև ակունքները նիւթին:

բ.-- Ծանշնալ մշակոյթը, որ ունեցած ենք, ունինք, և կ'ուզենք ունենալ:

Այս երկու նախաքայլերը մեզի կրնան տալ առաւելությունը աշխարհատարած շահագրգիռ հայորդիներու հետ նոյնալիք մտածողութեան մը, որուն բացակայությունը իր շուքը կը ցցեր նոյնիսկ այն պահուն, երբ մեզի կը տրուէր հարցարանը:

Յիրաւի, Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ Լևոն Տէր-Պետրոսեանը Հ.Հ.Ծ-ի համագումարին ելոյթ ունենալով, մէկ կողմէ կ'ըսէր թէ սփիւոքի յարաբերությունները Հայաստանի հետ երբեք այնքան ջերմ չէին եղած՝ որքան են ներկայիս, իսկ միւս կողմէ կ'աւելցնէր թէ հայրենիք-սփիւոք յարաբերությունները հաւանաբար կ'արգելակուէին սփիւոքի տեսակէտը արտաշայտող մարմնի կամ կազմակերպութեան մը բացակայութեան հետևանքով, որով և կը ճշէր թէ նման կառոյցի մը հաստատումը ժամանակի հարց է միայն:

1997-ի Մայիսին «Հայաստան-սփիւոք յարաբերություններու համակարգման պետական խորհուրդ» ստեղծելու նախագահական հրամանագիրը լուծած կ'ըլլայ այդ «ժամանակի հարց»ը:

Կը հասնինք, հիմնական խնդրին.-- ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓԻՒՌ ԶԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ և, առ այդ, ԿԱՌՈՅՑ:

Կարելի պիտի ըլլայ հետևցնել թէ կառոյցներու և դրություններու (սիսթեմներու) ապաւինելու երևոյթը պիտի պարզուի կրկին անգամ՝ լուծելու համար այնպիսի կնճոռոտ հարց մը, որպիսին է սփիւոք-հայրենիք յարաբերություններու խնդիրը, մինչ, օրինակ, ցեղասպանութեան խնդրին նկատմամբ պետությունը ունի ըմբռնո-

դոթին մը, որ տարբեր է սփիւռքահայ կազմակերպութիւններու ըմբռնողութենէն, թող որ այդ կազմակերպութիւններն ու անոնց հետևորդները ևս ունին իրենց իրաւաստով ըմբռնումները այդ հարցին մասին, ինչպէս որ հայրենաբնակ և «ներքին սփիւռքի» զանազան խաւեր ունին աշխատող ըմբռնումներ:

Ուրեմն լուծումը պէտք է գայ գաղափարներու աշխարհէն, տեսիլք ու թոհչք ունեցող առաջնորդներէ, և ո՛չ թէ կառոյցներէ: Առաջնորդներէ, որոնք կարենան ուղղութիւն տալ հանրային կարծիքին և ստեղծեն համահայկական հասարակաց մտածողութիւն՝ ազգային հիմնահարցերու կապակցութեամբ:

Հասնելու համար հոն, հարկ է աչքի առջև բերել հայութեան պատկերը ներկայ հանգրուանին:

Մենք կը տեսնենք երեք գլխաւոր տեսակի հայեր.---

1- Երազապաշտներ - որ կրնան ըլլալ 95 տոկոս վերացական և 5 տոկոս գործնական.

2- Իրապաշտներ - որ կրնան ըլլալ 95 տոկոս ժխտական և 5 տոկոս դրական.

3- Գաղափարապաշտներ - որ կրնան ըլլալ թէ՛ վերացական, թէ՛ գործնական, թէ՛ ժխտական և թէ՛ դրական. սակայն մի՛շտ 100 տոկոս նուիրուած ու ապագայ կերտող:

Երազապաշտը սփիւռքահայն է, որ տարիներու ընթացքին իր կերտած մտապատկերով տակաւին կ'որոնէ կատարեալ հայն ու Հայաստանը:

Իրապաշտը մէկ մասն է հայրենաբնակ հայութեան, որ այլևս ո՛չ մէկ բանի վրայ վստահութիւն ունի և հաւատք:

Գաղափարապաշտը այն արցախցին ու հայաստանաբնակն է, որ տեսած է լաւն ու վատը, մասնակից դարձած է պատերազմին, և համոզուած է թէ կրնայ յաղթահարել ամէն կարգի դժուարութիւն՝ ինչպէս յաղթանակած է ռազմի դաշտին վրայ թշնամիին:

Արդ, եթէ նկատի առնենք որ մեր դիմագրաւելիք հարցը այս երեք խմբաւորումները իրարու մօտեցնել, երեքին ալ զօրակցութիւնը ապահովել, միասնական ջանքերով ազգային նպատակներ իրագործել և այդպիսով փափաքելի արդիւնքներ նուաճելն է՝ ուրեմն կը պարտինք որդեգրել որոշ ծրագրումի եղանակ և մօտեցում:

Նման պարագայի մը, առաջին քայլը պիտի ըլլայ ընդունիլ երեք խմբաւորումներուն գոյութիւնը և զանոնք ճանչնալ հանգա-մանօրէն:

Յաջորդ քայլը պիտի ըլլայ ընտրութիւնը թիրախներու, պարզումը նպատակներու և ճշդումը ակնկալուող արդիւնքներու:

Երրորդ, պետք պիտի ըլլայ որդեգրել ժամանակացոյց մը՝ ճշգրիտ ժամկէտներով, որոնք հետևողականօրէն յարգուին:

Չորրորդ և վերջին՝ անհրաժեշտ պիտի ըլլայ ճիշդ անձը դնել ճիշդ գործին գլուխը՝ արդիւնքներ պահանջելով անկէ:

Այս բոլորէն անկախ և նոյն ատեն այս բոլորին զուգահեռ, կայ անհրաժեշտութիւնը կազմակերպութեան՝ անհատական ցրտած ուժերու համախմբման համար: «Ազգերի գոյութեան առաջին պայմանն է իր համախմբման կազմակերպումը և յետոյ միայն ազգային այլ արժէքները և նուաճումները – մշակոյթ, առևտուր, ճարտարարուեստ, ուսում ևլն: Գաղափարը, լուսաւորութիւնը, ընդունակութիւնները թանկագին արժէքներ են այն ատեն միայն, երբ կամք կայ անոնք արժեցնելու, հակառակ պարագային այդ արժէքները ոչինչ են»:

«Այո՛, ապրելու համար կամքը և կազմակերպումը աւելի գերադաս են քան իմաստութիւնը և ընդունակութիւնները. այս վերջինները անհրաժեշտ լրացուցիչներ են, այլ ոչ թէ հիմնաքար գոյութեան:

«Ժողովուրդի մը գոյութեան և միութեան հիմը իր կազմակերպութիւնն է» (ՌՈՒԲԷՆ):

Վերոյիշեալ չորս քայլերը առնելով և կազմակերպութեան կառոյցները հիմնելով բացած կ'ըլլանք ճամբան՝ ԱՌԱՒԵԼԱԳՈՅՆ ԱՐԴԻՒՆԱԻԷՏՈՒԹԵԱՄԲ ՀԱՅԸ ՀԱՅ ՊԱՀԵԼՈՒ ՄԵՐ ԵՐԱԶԻՆ՝ ՈՒՐ ՈՐ ԱԼ ԳՏՆՈՒԻ ԱՆ:

ՄԿՐՏԻՉ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

ՄՇԱԿՈՅԹԸ ԳԼԽԱԻՈՐ
ԶՕՐԱՎԻԳՆԵՐԷՆ ՄԷԿԸ ԵՂԱԾ
Է ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ
ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ
ՀԻՄԱ ԱՏԵՆՆ Է, ՈՐ ՄԵՐ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ, ԻՐ ԿԱՐԳԻՆ՝
ԱՊՐԵՑՆԷ ԻՐ ՄՇԱԿՈՅԹԸ,
ՈՐՊԷՍՁԻ ԻՆՔ ԱԼ ԱՊՐԻ

Մ ՇԱԿՈՅԹ

ԸՆԾԱՅԱԿԱՆ

«Մշակույթ» հետազոտությունը
գնահատանքով և բարեկամական ջերմ
զգացումներով կ'ընծայեմ հայ
ժողովուրդին տառապանքներով
տուալտող, ուրախություններով հրճուող և
մի'շտ անոր փալլուն ապագային
հետամուտ բանաստեղծ, թատերագիր,
դաստիարակ և մտադրակա'ն Զարեն
Մելքոնեանին:

Մ.Մ.

I- ՄՈՒՏՔ

ՁՈՒՂՈՒՄ-ը սփիւղքի և ամբողջ արտասահմանի գլխաւոր խնդիրն է: Ու եթէ ան «Անցումն է մշակոյթէ մը ուրիշ մշակոյթի մը»՝ կենսակա՛ն է որ ՄՇԱԿՈՅԹ-ը ուսումնասիրուի խորապէս, ճանշցուի ամբողջականօրէն՝ որպէսզի կարենանք լաւագոյնս պայքարիլ ձուլումին դէմ:

Թէն արդիւնք ու բերք՝ Մշակոյթը նաև այն վերին սնունդն է, որմով ԿՊԱՊԻԻ, և ո՛չ թէ պարզապէս կը գոյատևէ ժողովուրդ մը: Մշակոյթը գործ ունի մարդկային իմացականութեան ու հոգիին հետ:

Ա.- ՍԱՀՄԱՆՈՒՄՆԵՐ

ա.- Ծաւեր ՄՇԱԿՈՅԹ և ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ հասկացողութիւնները կը նկատեն համանիշ, և մասնաւոր զանազանութիւն մը չեն դնէր անոնց միջև:

Այսպէս մտածողներուն համար ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ (կամ՝ «Մշակոյթ») կը նշանակէ,- «Միայն մարդ-արարածին յատուկ արտայայտութիւն մը, և այդ արտայայտութեան բաղկացուցիչ տարրերը,- լեզուներ, գաղափարներ, հաւատալիքներ, կրօնքներ, ծէսեր, օրէնքներ, արուեստի գործեր, շինութիւններ, հաստատութիւններ, թեքնիքներ, գործիքներ, կենցաղի ձևեր, ընկերային իրագործումներ, և այլն»: Այլ խօսքով՝ «Քաղաքակրթութիւնը («մշակոյթը») ամբողջութիւնն է այն յատկանիշներուն, որոնք արտայայտութիւն կը գտնեն յառաջդիմած ժողովուրդներու կեանքին մէջ»:

բ.- Ըստ կարգ մը ուրիշ ուսումնագէտներու՝ Քաղաքակրթութիւնը «ամբողջութիւնն է մարդկային ընկերային ժառանգութեան», իսկ Մշակոյթը «ստաւելաբար քաղաքակրթութեան իմացական-արուեստային մասն է»:

Բ.- ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կրնայ պատահիլ որ մշակոյթը, մշակոյթի միջոցները և մշակոյթի արտայայտութիւնները նոյնանան միտքերու մէջ, ու տեղի տան ընդհանուր շփոթութեան: Օրինակ, մամուլը մշակոյթ է, մշակոյթի միջոց է, թէ՞ մշակոյթի արտայայտութիւն: Կամ՝ ուսում-

նական հաստատությունէ մը ստացուած վկայականն է մշակոյթը, այդ վկայականով խորհրդանշուող ուսումն է, թէ՞ այդ ուսումին արդիւնքը եղող հայեցակերպերն ու կենսաձևերն են:¹

Մեզի՝ հայերուս համար, սփիւռքի մէջ յատկապէս, «ՄՇԱԿՈՅԹ» բառը առաւելաբար նշանակած է քաղաքակրթութեան իմացական-արուեստային մասը: Արդարեւ, մեզմէ՝ որպէս ժողովուրդ, յաճախ խլուած է քաղաքակրթութեան միւս մարզերը մշակելու և զարգացնելու պատեհութիւնը՝ մեզի ձգելով միայն մշակութայինը, և մշակոյթէն՝ գլխաւորաբար լեզուական-գրականը:

Մշակոյթի խմբաւորումներ

Կարելի է հետևեալ խմբաւորումները նկատի ունենալ մշակոյթի կապակցութեամբ.

1.- **Արուեստի գործերը**,– գրականութիւն, երաժշտութիւն, նկարչութիւն, ճարտարապետութիւն, քանդակագործութիւն, արձա-նագործութիւն, պար, շարժանկար, ևայլն:

2.- **Ուսումնագիտական երկերը**,– փիլիսոփայութիւն, պատմա-բանութիւն, հոգեբանութիւն, տրամախոհութիւն, լեզուաբանութիւն, ևայլն:

3.- **Մշակութային (իմացական-արուեստային) գործունէու-թիւններն ու արտայայտութիւնները**,– դասախօսութիւններ, հան-դիսութիւններ, բեմ, նուագահանդէսներ, ցուցասրահներ, երգահան-դէսներ, թանգարաններ, ևայլն:

Գ.- ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ, ՄՇԱԿՈՅԹ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳ

Մշակոյթի ատակութիւնը թէև ժառանգական, Մշակոյթը, սա-կայն, «ստացական» է որպէս ընկերային արտայայտութիւն. սեր-տօրէն առընշուած է ան անհատներու դաստիարակութեան, վար-ժութիւններուն, կեանքի պայմաններուն, շրջապատին և հաւաքական փորձառութիւններուն հետ:

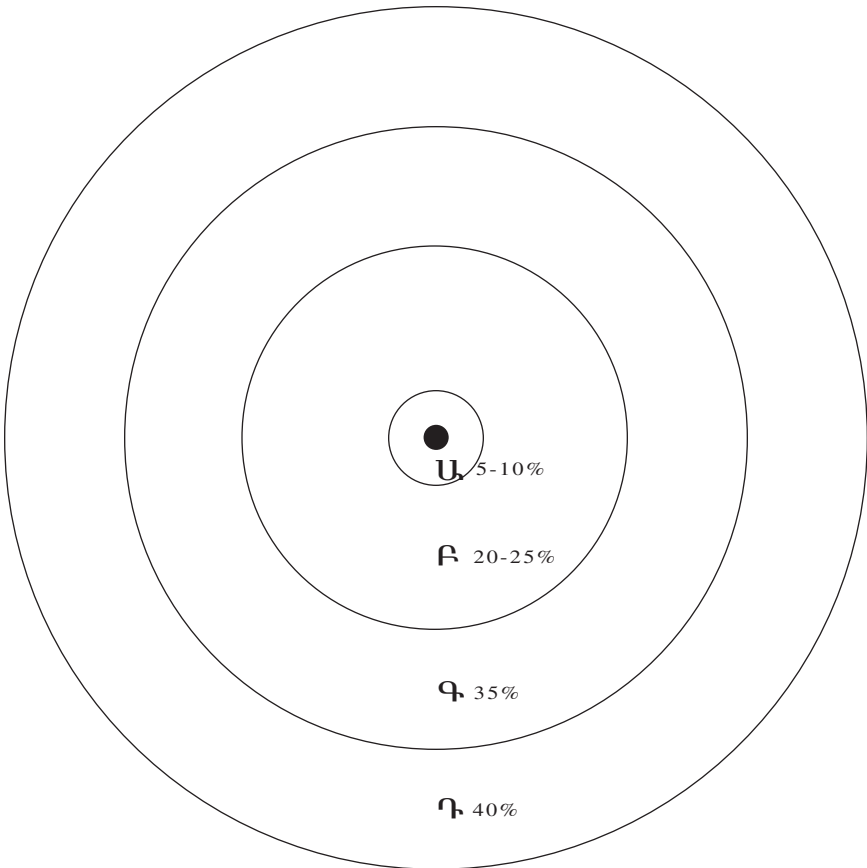
1 Գիրերու գիտէն առաջ, մարդկային իմացական մշակոյթը բանաւոր էր ու կը փոխանցուէր բերանացի: Գիրերու գիտէն ետք, իմացական մշակոյթը գտաւ արտայայտութեան իր մնայուն ձևը, ու կրցաւ խորանալ ու ճոխանալ: Գիրքը գրաւեց դիրք մը, որուն կարևորութիւնը պիտի մեծնար անընդհատ՝ շնորհիւ տպագրութեան գիտին: Գիրքէն ետք մամուլը (թերթը) պիտի գար որպէս մշակոյթի ժողովրդականացումի միջոց, և պիտի աւելնար թիւն ու ազդեցութիւնը գրողներուն և մշակոյթի գործիչներուն: Իսկ այն չեղաշրջումը, որ տեղի ունենալու վրայ է էլէքտրոնիք գործիքներուն, համակարգիչներուն և վիտէօներուն գիտին հետևանքով՝ պիտի անշուշտ նսեմացնէ դերը գիրերու և տպագրութեան գիտներուն:

Կրթությունը,- ըլլա՛յ ուսումնական թէ ընկերային,- խա-
րխիսներէն մէկն է, որուն վրայ կը կանգնի Մշակոյթը:

Ժողովուրդի մը ղեկավարութեան ԱՌԱՋԻՆ մտահոգութիւնը
պէտք է ըլլայ ժողովուրդին դաստիարակութիւնը՝ ՄՇԱԿՈՅԹԻ՝
ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՄԲ: Ուսումը չի՛ բաւեր. ուսումէն ԱՆԴԻՆ բան մըն է
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ:

«Մշակոյթ ունի» կ'ըսենք այն ժողովուրդին համար, որուն ան-
դամներուն նկատառելի մէկ մասը ՄՇԱԿՈՅԹԸ Կ'ԱՊՐԻ՝, ՄՇԱԿՈՅ-
ԹԻՆ ՄԷ՛Ջ Կ'ԱՊՐԻ:

«Նկատառելի» ածականը առաձգական է որպէս հասկա-
ցողութիւն: Ծօշափելի իմաստ մը տալու համար անոր՝ զայն ներ-
կայացնենք պատկերով մը:¹

1 Այս գծապատկերը հիմնուած է մօտաւոր գնահատումի մը վրայ:

ԿԵԴՐՈՆԻ ԿԷՏԸ, մեկ տասը-հազարերորդը ամբողջ ժողովուրդին, կը ներկայացնէ արուեստագէտներու և ուսումնագէտներու խումբը:

Ա. ԹՐԶԱՆԱԿԸ, հինգէն տասը առ հարիւրը՝ կազմուած է արուեստասէրներէ և մտաւորականներէ:

Բ. ԹՐԶԱՆԱԿԸ, քսանէն քսանհինգ առ հարիւրը՝ բաղկացած է ընթերցողներէ և մշակոյթի բարեկամներէ:

Գ. ԹՐԶԱՆԱԿԸ, երեսունհինգ առ հարիւրը՝ Մշակոյթին գոյութիւնը ճանչցողներէ և զայն յարգողներէ կազմուած է:

Դ. ԹՐԶԱՆԱԿԸ, քառասուն առ հարիւրը ամբողջ ժողովուրդին՝ կը ներկայացնէ Մշակոյթին հետ մասնաւոր կապ մը չունեցողներն ու անտարբերները, հետուէն՝ անոր «բնազդաբար» հետևողները:

Ո՛չ մէկ ժողովուրդ հարիր առ հարիր, ու նոյնիսկ վաթսուն առ հարիր ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ Է. բայց ակնկալելի՛ է որ գէթ ՅԱՐԳԱՆՔԸ մշակոյթին նկատմամբ, ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԸ թէ ան ԿԱՐԵԻՈՐ Է՝ ըլլայ ընդհանուր երևոյթ մը ժողովուրդին մէկ զգալի մասին համար: Մշակութային իրագործումները ըմբռնել և ըմբռշխել ՉԿԱՐԵՆԱԼՈՒ պարագային իսկ՝ կենսական է որ ժողովուրդը, առ հասարակ, ԳԻՏՆԱ՛Յ թէ մշակոյթը ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԻ՛, և զայն բարձր գնահատողներ կան:

Դ.- ՄՇԱԿՈՅԹ ԵՒ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆ

Գաղթական հաւաքականութիւններու պարագային, այլասերումի առաջին հարուածը ուղղուած կ'ըլլայ անոնց լեզուա-իմացական մշակոյթին, որ խարխիսն իսկ է անոնց գոյութեան: Ու երբ խախտին մշակոյթին լեզուա-իմացական հիմները՝ կը սասանի ժողովուրդին ամբողջ գոյութիւնը, որովհետև արքայական հաւաքականութիւն մը (հրեաներու պարագան անսովոր բացառութիւն է) ո՛չ մէկ ատեն կրնայ կանգուն պահել քաղաքակրթութեան միւս ինը սիւները: Եւ ահա այն ատեն, այդ փոքրամասնութիւնը կը դադրի ԱԶԳԱՅԻՆ համայնք մը ըլլալէ, ու կը վերածուի ՏՈՀՄԱՅԻՆ փոքրամասնութեան մը, տոհմավարքային (ethnic) խմբակցութեան մը: ալ խօսքով՝ կ'ըլլայ հին ժողովուրդէ մը մնացած յիշատակ-բեկոր մը:

Լեզու, և անով ապրող և ստեղծագործող ՄԻՏՔ՝ ահա՛ նախապայմանները ճշմարիտ մշակոյթին:

Արդ, անհրաժեշտ է որ սփիւռքը ունենայ իր ազգային մշակոյթը, ըլլայ մշակութային հաւաքականութիւն՝ որպէսզի կարենայ ծնունդ տալ ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ՆՈՐ ՏԻՊԱՐ-ին, որ անխուսափելիօրէն տարբեր պիտի ըլլայ մեզի ծանօթ հին տիպարէն: Առանց ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ՏԻՊԱՐ-ին, առանց ազգային

Ժամանակակից ինքնության մը, ՍՓԻԻՌԶ 2Ի ԿՐՆԱՐ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԵՆԱԼ ու տնել. իրարու չնմանող, իրարու հետ զօրաւոր կապեր չունեցող անձեր ի՞նչպէս կրնան ազգային հասարակութիւն մը գոյացնել, հաւաքական պատասխանատւութիւններ ստանձնել, նոյն երազին ծառայել:

Բայց կայ աւելի՛ն.– մեզի համար մշակոյթը՝ սոսկ մշակոյթ ըլլալէ շատ աւելի՝ փորձած է ըլլալ ԱԶԳԱՊԱՀՊԱՆՈՒՄԻ ԶԷՆՔ ՄԸ, և ՄԻԱԿ զէնքը. և իրականութիւնը այն է որ վերջին եօթանասուն–եօթանասունհինգ տարիներուն մանաւանդ, ջանացած ենք մեր ստեղծած արուեստային–իմացական մշակոյթով փոխարինել քաղաքակրթութեան միւս ուժերը, երբ գիտե՛նք թէ մեր մշակոյթը, առանձինն, չէր կրնար նոյնիսկ ինքզի՛նք ապրեցնել:

II- ՄՇԱԿՈՅԹ ԵՒ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆ

Ա.- ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Ծիշդ է այն կարծիքը թե աշխարհն պզտիկցած է: Արդարև, ա՛լ գրեթե անկարելի է ամեն մեկուսացում: Անշուշտ կան տակաւին «մոռցուած» անկիւններ, թէև անո՛նք ևս կը գտնուին միջազ-գայնացումի ճանապարհէն ոչ-հեռու:

Այս միջազգայնացումը ինքզինք զգալի դարձուցած է մա-նաւանդ ժողովուրդներու մշակութային կեանքին մէջ՝ պարտադ-րելով նոյնատեսակ մշակութային արժէքներ ու չափանիշներ: Ազ-գային մշակոյթները սկսած են կորսնցնելու,- շատ տեղեր կոր-սնցուցա՜ծ են արդէն,- իրենց իրաչաստուկ նկարագիրը և նախկին ուժականութիւնը, ու դարձած են պարզապէս ՏԵՂԱԿԱՆ արտա-յայտութիւնները նոյն համաշխարհային երևոյթին: Փոքր ժողո-վուրդները, որոնք առաջ կը յաջողէին պահպանել իրենց ազգային նկարագիրն ու ներքին միութիւնը՝ շնորհիւ իրենց ինքնաչաստուկ մշակոյթին, այսօր չեն կրնար այլևս անոր ապաւինիլ, և պէտքը ունին դիմելու ուրի՛շ միջոցներու՝ ինքնապաշտպանութեան համար: Ազգային մշակոյթները առնուելու վրայ են ժողովուրդներու ձեռքէն՝ զանոնք ձգելով ատելի անպաշտպան ու խոցելի քան որևէ ատեն: Ու կարծէք ա՛յս ալ չբաւեր՝ փոխուելու սկսած է մշակոյթի ըմբռնո՛ւմն իսկ:

Հիմա ակնարկ մը նետենք աշխարհի մշակութային կացութեան վրայ, և քննենք տեղի ունեցող փոփոխութիւններն ու զարգացումները:

Վերջին մէկ դարու կեդրոնական Եւրոպայի պատմութիւնը յատկօրէն ցոյց կու տայ որ բազմաթիւ ժողովուրդներ, որոնք մօտա-ւոր անցեալին դաշնակցած էին պայքարելու համար օտար կաշարութիւններու ծաւալումին դէմ, և պաշտպանելու համար իրենց մշակոյթները՝ գրեթե բոլորն ալ քայքայուեցան յատկապէս ռուսա-կան ազդեցութեան տակ, և հեռացան իրարմէ:

Կացութիւնը, դժբախտաբար, արևմտեան Եւրոպայի մէջ ևս ատելի փայլուն չէ: Ամերիկեան կենսաձևը, մտածելակերպը և մշակոյթը նո՛յնքան ճնշիչ և ընկճող եղած են արևմտեան աշխար-

հին համար՝ որքան ոռոսականը մի՛ւս գօտիէն ներս:

Բայց ահա՛ բուն անքնականը. ի՞նչպէս կարելի է, երբ այսքան մտահոգիչ ու լուրջ է կացութիւնը, չանդրադառնալ ահաւորութեանը աշխարհի մշակոյթներուն սպառնացող ընդհանուր վտանգին: Ինչո՞ւ չի հնչեր բողոքի աղաղակը...:

Ինչո՞ւ միւս յարաբերաբար մեծ ժողովուրդները, ինչպիսին են Ֆրանսան, Անգլիան, Գերմանին, Ժաբոնը, ձայն չեն բարձրացներ, ու չեն օգներ ոտնակոխ եղող մշակոյթներուն:

Անո՞նք ալ կորսնցուցած են արդեօք իրենց ազատութիւնն ու կամքը, և իրե՞նք ևս կը գտնուին նոյն սպառնալիքին առջև, և զբաղած են իրենք-զիրենք պաշտպանելով անոր դէմ:

Որիչ հաւանական պատճառ մը թերևս այն է, որ Եւրոպան ալ փոխած է իր մշակոյթին ըմբռնումը, և երկիրները այլևս մշակոյթով չէ՛ որ կ'արտայայտեն իրենց ինքնութիւնը:

Միջին դարերուն «միութիւնը» ժողովուրդներուն միջև՝ հիմնուած էր ընդհանրական կրօնքի մը վրայ, որ կը կապէր ու կը զօրացնէր զիրենք, և ի վիճակի կը դարձնէր պահպանելու իրենց գոյութիւնը որպէս ազգութիւններ:

Բայց այդ նոյն ՌիժԸ (այս պարագային՝ կրօնքը), որ ինքնա-պաշտպանութեան և միութեան միջոց մըն էր փոքր ժողովուրդներուն համար՝ մեծերուն համար միջոց մըն էր տիրակալութեան: Երկրո՛ւ ուղղութեամբ բանող զէնք մըն էր ան:

Օրինակները բազմաթիւ են.- Միջին Դարերուն քրիստոնէութիւնն էր այն նոր շաղախը, որ ժողովուրդներուն կու տար որոշ դիմագիծ մը, և զանոնք կը մօտեցնէր իրարու, բայց նոյն ատեն պապական քրիստոնէութիւնն էր որ որպէս տիրակալ ուժ կը ձգտէր իշխել անոնց վրայ, և զանոնք ենթակալ մասերը դարձնել իր կաշարութեան:

Նոր ժամանակներու մէջ, որպէս հետևանք տնտեսական, գիտական, ընկերային, իմացական փոփոխութիւններու՝ կրօնքը սկսաւ կորսնցնելու իր ազդեցութիւնը, և իր դերը որպէս համախմբող ուժ և ծաւալող հոսանք՝ զիջեցաւ ՄՇԱԿՈՅԹ-ին: Անհատը ձեռք ձգած էր նոր արժէք և նոր կարևորութիւն. ու հիմա՝ մշակոյթով է որ ոչ-մեծ ժողովուրդները պիտի պաշտպանէին իրենց ինքնութիւնը, յառաջ պիտի բերէին ընդհանուր միութիւն-եղբայրակցութիւն մը իրենց միջև...: Բայց նորէն՝ այդ նո՛յն մշակոյթին միջոցով է որ մեծերը պիտի ջանային իրենց տիրապետութեան տակ առնել փոքրերը՝ անոնց պարտադրելով իրենց մշակոյթները, ուղղակի թէ անուղղակիօրէն:

1917-ի ոռոսական յեղափոխութենէն ետք յատկապէս, մշակոյթն ալ, իր կարգին, սկսաւ իր տեղը զիջելու նոր ուժի մը. յեղա-

փոխական–գաղափարաբանական–համամարդկայնական հաստատվածքներու ուժն էր ան, որուն միջոցով միացան շատ երկիրներ, բայց և որուն միջոցով՝ Ռուսաստանը ատելի՝ ևս ընդարձակեց իր տիրապետութիւնը թէ՛ քաղաքականօրէն և թէ՛ մշակութապէս: Այն ուժը՝ ընկերվարութիւնը, որ նախ միացուցած էր ժողովրդական զանգուածները, ատեն մը ետք տիրացաւ այնպիսի զօրեղ իշխանութեան մը, որ սկսաւ հակակշռելու խնդրոյ առարկայ ժողովուրդներուն ամբողջ կեանքը, և անոնցմէ խլեց անոնց անհատականութիւնն ու արժէքները, որոնց հաստատումն ու երաշխաւորումը հոշակած էր որպէս գերագոյն նպատակ:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմէն ետք, որպէս հետևանք անհատական նոր գաղափարներու տարածումին, և պետութիւններու անկարողութեան՝ ժողովուրդներու նիւթական և ընկերային յարաճուն կարիքներուն գոհացում տալու, գաղափարաբանութիւններն ալ սկսան կորսնցնելու իրենց ազդեցութիւնը. թէ՛ համայնավարական ընկերվարութիւնը և թէ՛ դրամատիրական ռամկապետութիւնը չյաջողեցան յարգել իրենց խոստումները:

Պէտք կար նո՛ր ուժի մը՝ թէ՛ ինքնապաշտպանութեան համար (ոչ–մեծերու պարագային), և թէ՛ տիրակալական նպատակներու իրագործումին համար (մեծերու պարագային): Աշխարհ բոլորած էր ԵՐԶԱՆ մը ևս իր պատմութեան ճանապարհին վրայ. և ինչպէս որ Աստուած իր տեղը զիջած է մշակոյթին, և մշակոյթը՝ գաղափարաբանութիւններուն, հիմա եկած էր ատենը որ գաղափարաբանութիւններն ու վարդապետութիւնները իրենց տեղը զիջէին ՆՈՐ ուժի մը. ուժի մը, որ կարենար ըլլալ թէ՛ ինքնապաշտպանութեան և միութեան յոյս, և թէ՛ համաշխարհային տիրապետութեան միջոց:

Ի՞նչ է այդ նոր ուժը...

Չենք գիտեր... տակաւին:

Բաց գիտենք որ մենք՝ հայերս, հի՛մա մանաւանդ պարտինք բազմապատկել մեր ճիգերը՝ որքա՛ն ալ անպարտելի թուի մեծերուն զօրութիւնը, և որքա՛ն ալ դժուարանայ փոքրերուն ինքնապաշտպանութիւնը: **Կան ուժեր, որոնք յաւերժական են**, ինչպէս՝ կազմակերպուած աշխատանքը, և հաւատքը դէպի երազը: Եւ որովհետև չենք գիտեր թէ ի՞նչ կրնայ ըլլալ այս համամարդկային նոր ուժը, որ պիտի գայ փոխարինելու գաղափարաբանութիւնները, մենք կը պարտինք զօրացնել՝

մեր ՏԱՍԸ ՏԻՆԱՄԻՔ ՈՒԺԵՐԸ,

ՈՒ ՄԱՆԱԻԱՆԱԴ ՄՇԱԿՈՅԹԸ:

Բ.. ՄԵՐ ՄՇԱԿՈՅԹԸ ԵՐԶԱՊԱՏՈՂ ՈՒԺԵՐԸ

Արդ, քանի որ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը կ'իջնան ծիրին մէջ մշակութային համաշխարհային ուժերուն, մեր մշակոյթը ևս անխուսափելիօրէն պիտի կրէր անոնց ճնշիչ ազդեցութիւնը: Այլևս «թեմական», առանձնացած խնդիր մը չէ մեր մշակոյթը. ան պայքարի մէջ է վիթխարի, համաշխարհային տարողութիւն ունեցող ծաւալապաշտ ուժերու դէմ:

Չորս գլխաւորներն են Մերձատր ու Միջին Արևելքի մէջ.–

ա.– Իսլամութիւնը.

բ.– Ամերիկեան ազդեցութիւնը.

գ.– Ռուսականը.

դ.– Եւրոպականը:

1- Իսլամութիւնը (Մահմետականութիւնը)

Մերձատր և Միջին Արևելքի իսլամական մշակոյթը կարելի է բաժնել երեքի,- արաբական, թրքական և պարսկական:

Արաբական թեր՝ ազգայնական, ալլամերժ և կրօնամէտ, սկսաւ ատելի յարձակողական դառնալու Բ. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք մանաւանդ:

Թրքական իսլամութիւնը (իսլամ թրքութիւնը), թէև մա'ս ընդ-հանուր մահմետականութեան, ունի ինք-իր ցեղապաշտ և ազգայ-նամոլ մշակոյթը:

Իրանի մէջ, շահին գահընկէցութիւնը եղաւ ազդանշանը իսլա-մական կրօնքին և իսլամականութեան նոր թափով մը երևան գալուն՝ առաջնորդութեամբ Խոմէնիին: Ծեշտեալօրէն կրօնական՝ ~~խոմէնիի իսլամութիւնը նա'ս ազգային է ու մշակութային:~~¹

Իսլամական աշխարհի հայութեան թիւը

Երկիր	Հաւանական նուազագոյն	Հաւանական առաւելագոյն
Իրան	100,000	125,000
Լիբանան	75,000	100,000
Սուրիա	30,000	35,000
Թուրքիա	25,000	30,000

1 «Պարսկաստան» բառին փոխարինումը «Իրան»ով յատկանշական պա-րագայ մըն է. երկրին բնակչութիւնը կազմուած ըլլալով մէկէ ատելի ժո-ղովրդային հատուածներէ, որոնցմէ շատեր պարսկական ծագում չունին, ԻՐԱՆ ընդհանուր անունը կը դիրացնէ անոնց փոխ-յարաբերութիւնը, ինչ-պէս նաև ընդհանուր ազգութեան մը, և հասարակաց մշակոյթի գա-ղափարը:

Եգիպտոս	7,000	10,000
Իրաք	4,000	6,000
Յորդանան-Իսրայել	3,000	4,000
Այլ	11,000	15,000
Գումար	225,000	325,000

2-Ռուսականը

Ռուսական մշակույթին ազդեցությունը բերած է գաղափարա-խօսական պարտադրանքներ և բանուորա-դասակարգային պահանջքներ. և ասիկա՝ արաբական աշխարհին նման պահպանողական, կրօնամիտ, շատ տեղեր՝ դեռ անատապետության մէջ գտնուող շրջանի մը համար լուրջ խնդիր է՝ ի վնաս ռուսական ազդեցութեան:

Այսուհանդերձ, հակառակ իսլամութեան և համայնավարութեան անհաշտելիութեան, ռուսական մշակույթը, որ աւելի «աւանդական», «պահպանողական» և ժողովրդամէտ է՝ կրցած էր աւելի՛ ընդունելութիւն գտնել քան ամերիկեանը, որ յառաջապահ է, զարտուղի և նոյնիսկ անկարգապահ: Իմացական-գրական մարզին մէջ ակնկալելի է զօրեղ մրցակցութիւն մը ամերիկեան և ռուսական ազդեցութիւններուն միջև: Ռուսական լեզուն, որ ծանօթ չէ արաբական աշխարհին մէջ՝ չի կրնար ուղղակի շփում ունենալ արաբ միտքին հետ. պարագայ մը, որ ի նպաստ է Ամերիկայի:

3- Ամերիկեանը

Այս «անմշակույթ» մշակույթը մոտ գործած է արդէն իսլամական երկիրներէն ներս՝ այլազան համեմատութիւններով: Թուրքիան իր մեծ քաղաքներէն ներս «ակամայ» արտօնած է արևմտեան ազդեցութեան մոտոքը, իսկ արաբական երկիրները բաց են այդ ազդեցութեան առջև՝ առաւել կամ նուազ չափով, նայած իրենց ընկերային կարգուսարքին և պատմութեան: Հոն ուր նուազ շեշտեալ են իսլամութիւնը և արաբականութիւնը՝ հոն աւելի՛ զօրաւոր է Արևմուտքին ազդեցութիւնը որպէս մշակույթ:

4- Եւրոպականը

Որքա՞ն ալ տկարացած Բ. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք՝ այդ ազդեցութիւնը զգալի է տակաւին մշակութային և ընկերային մարզերուն մէջ յատկապէս: Մերձաւոր Արևելքը դեռ կապեր ունի Եւրոպային հետ, որուն ազդեցութեան տակ եղած է երկար աւտեն:

Եւրոպական մշակույթը, թէև ինք ալ ճնշումին տակ ամերիկեանին՝ դեռ կը ջանայ պահել իր ինքնութիւնը:

III- ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

Չափազանցությունն պիտի չըլլայ հաստատելը որ սփիւոքա-
հայությունն գլխաւոր հարցը ամերիկեան քաղաքակրթությունն է, ու
մանաւանդ այդ քաղաքակրթության մշակութային իրականությունը:
Արտասահմանի ապագան կախեալ է մեր բռնելիք դիրքէն
ամերիկեան մշակոյթին դէմ-յանդիման:

Արդ, ի՞նչ է այս «Ամերիկեան Քաղաքակրթություն»ը, և ի՞նչ է
անկէ ծնած այս «Ամերիկեան ԱՆՄՇԱԿՈՅԹ ՄՇԱԿՈՅԹ»ը, որոնք
ձուլումի վիթխարի կաթսաներու պէս, ուշ կամ կանուխ, կը հալեցնեն
ամէն նոր տարր, ամէն ա՛յլ քաղաքակրթություն ու մշակոյթ:

«Ազատություն» և «հարստություն»․ ահա՛ այն երկու կախար-
դական ուժերը, որոնց մէջ կարելի է խտացած տեսնել Ամերիկայի
քաշողականությունը:

Ամերիկան հայրենիքն է ՆՈՐ-ին, ԱՆՍՈՒՎՈՐ-ին, բայց և ԳՈՐԾ-
ՆԱԿԱՆ-ին:

Ահա՛ այսպիսի քաղաքակրթության մը ծոցին մէջ սաղմնա-
ւորուած ու կազմուած է ամերիկեան մշակոյթը, ու պէտք չէ զար-
մանալ որ ան թաւալի երկու գլխաւոր առանցքներու շուրջ,- ԱԶԱ-
ՏՈՒԹԻՒՆ (հոգ չէ՛ թէ մոլեռանդության տարուած), և ՆԻԻԹԱԿԱՆ
ԲԱՐՕՐՈՒԹԻՒՆ (հոգ չէ՛ թէ երազի վերածուած):

Արդարև, ամերիկեան մշակոյթին գլխաւոր յատկանիշն է կոչ
ուղղել, մանաւանդ, մարդոց ֆիզիքական, նիւթական և զգայա-
րանային ընկալչութեան. և գլխաւոր ձգտումն է մատչելի հաճոյք ու
վայելք մատուցանել ժողովուրդին բոլոր խաւերուն՝ անոնց մակար-
դակին, կարիքներուն և շահագրգռութիւններուն համաձայն:
Արուեստներու «մասսայականացումը» (պատշաճեցումը ժողովուր-
դին մեծամասնութեան պահանջներուն) ո՛չ մէկ տեղ հասած է
ամերիկեանին կատարելութեան: Նոյնն է պատկերը արուեստներու
վաճառականացումի (ապրանքացումի) մարզին մէջ․ անթիւ և աչ-
լազան են արտադրուած «մշակութային-արուեստային ապրանք-
ները»:

Ամերիկեան այս «մասսայականացած» մշակոյթին ուժը նա՛ն
ու մանաւանդ այն բանին մէջ է, որ արուեստի նոյն երկը ժողո-

վորդին կը մատուցուի ո՛չ միան բազմաթիւ մակարդակներով, այլ նաև մէկէ աւելի խողովակներով, և արտայայտութեան միջոցներով: Օրինակ, Ծէքսփիրի մէկ թատերախաղը ո՛չ միայն «կը պարզեցուի»՝ մակարդակներու համաձայն, այլ նաև կը վերածուի *միզիքըլ*-ի, կ'առնուի ձայներիզներու վրայ, նիւթ կը դառնայ ժամանցային խաղերու, կ'արտայայտուի փոքրերու յատուկ գծանկարներով ու շարժանկարներով, ԻՄԱՑԱԿԱՆ-ին առընթեր՝ կը փոխակերպուի տեսալսողական իրականութեան. այլ խօսքով՝ ժողովուրդին կը հասնի բազմաթիւ դէմքերով, կոչ կ'ուղղէ անոր բոլոր զգայարանքներուն՝ մէկ առ մէկ, թէ միասնաբար:

Անմիջապէս ըսենք որ ամերիկեան գրականութիւնն ու մշակոյթը ունին մեծատաղանդ վարպետներ և հանճարեղ դէմքեր, որոնք արտադրած են համաշխարհային տարողութեամբ կոթողային գործեր. գոյութիւն ունի ամերիկացի մտաւորականներու առաջնակարգ հոյլ մը՝ ամէն մարզի մէջ. ամերիկեան մշակոյթը միայն այն «մասնայականացում» արտայայտութիւնը չէ, որ կը տեսնենք հեռատեսիլէն կամ ժողովրդական հրատարակութիւններէն ու ժապաւեններէն:

Ազատութեան սէրը այնքա՛ն շեշտուած է Ամերիկայի մէջ, որ վերածուած է «ուսմունք»ի մը, մասնագիտական կալուածի մը: Այսօր գոյութիւն ունին հիմնարկներ, որոնց մասնագիտութիւնն է ստեղծումը և պահպանումը ԿԵՆՑԱՂԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ինքնորոշ գիծերու՝ «ենթամշակոյթներու», «մանրամշակոյթներու»: Ասոնք լայն ազատութիւններ վայելող խմբակցութիւններ են՝ կազմուած այլատիպ կորիզներու շուրջ, հետամուտ զանազան նպատակներու իրագործումին: Օրինակ, մանրամշակոյթի կորիզներ են՝ որոշ ԱՊՐԱՆՔ մը (այլու ճինգ), ԶՈՎԱՑՈՒՑԻՉ մը (Քոքա-Քոլա, Փեփսի-Քոլա), ՈՒՏԵԼԻՔ մը (Մըք-Տանըլտ), ՊԱՐ մը (Ռաք-ըն-Ռոլ, Փանք Ռաք), ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱԿՈՒՄ մը (Մուն-ականութիւն), ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՄՏԱՅՆՈՒԹԻՒՆ մը (Հիփիփներ), և այլն:

Այս հիմնարկներուն մասնագիտութեան մարզերն են կենցաղամշակութային ճարտարագիտութիւնը (cultural engineering) և տեսքի (երևոյթի, արտաքինի) ճարտարագիտութիւնը (image engineering):

Պէտք չէ մոռնալ, սակայն, կացութեան յոռի երեսները:

Նիւթամէտ քաղաքակրթութեան մը մէջ, և չափազանցեալ ազատութեան պայմաններու տակ գոյութեան կոշտող այս շարժումները անհամեմատօրէն աւելի ապառնալից են տոհմային-ազգային փոքրամասնութիւններու համար, որոնց ամբողջ գոյութիւնը կախեալ է մշակոյթին և աւանդութիւններուն պահպանումէն: «Հին Աշխարհ»ի հաւատարմութեան ուխտերուն և արժէքներուն (kinship

values) քանդումով՝ տոհմային-ազգային փոքրամասնություններուն մշակոյթները կը մնան անպաշտպան:

Այս պայմաններուն ներքև, իր ազգային իքննութեան շարունակականութիւնը ապահովելու համար, փոքրամասնութիւնը պէտք ունի «ՆՈՐ» արժէքներու, ու մանաւանդ մշակութային ուժի ՆՈՐ աղբիւրներու:

Նման իրագործում մը, սակայն, կ'ենթադրէ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳ-ՐՈՒՄ, ԱՆՍՈՎՈՐ ԺԻԳ և ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԶՈՀՈՂՈՒԹԻՒՆ, որովհետև այն քաղաքակրթութիւնը, որուն դէմ պէտք է պաշտպանուինք, և ՈՐՈՒՆ ԴԷՄ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԵԼՈՒ ՄԻԱԿ ՄԻԶՈՅԸ ԻՐԵՆ ՆՄԱՆԻՂՆ Է՝ ՀՍԿԱՅ ՄԸՆ Է քաղդաստած մեզի:

Ամերիկեան քաղաքակրթութեան ու մշակոյթին ճնշիչ ազդեցութիւնը մտահոգութիւն է ո՛չ միայն իր փոքրամասնություններուն համար, այլ նոյնիսկ Քանատայի նման խոշոր ու ճարտարարուեստական երկրի մը: Քանատայի մեծ մտահոգութիւնն է ԱՄՆ-ի 51-րդ նահանգը չդառնալ, - այնքա՛ն ծանր է Ամերիկայի ազդեցութիւնը Քանատայի կեանքին բոլոր կալուածներուն վրայ:

Օրինակ, Սի. Պի. Սի.ն (Քանատական Հեռարձակումներու Ընկերութիւնը), որ պետական վիթխարի կազմակերպութիւն մըն է, ունի իր բազմանդամ կազմը, և տաղանդ ու դրամագլուխ, և ըստ քանատական պետական ծրագրին՝ կը պարտի Քանատայի մէջ կատարուող իր ձայնասփռումներուն և պատկերասփռումներուն վաթսուն առ հարիւրը ընել քանատական՝ չի կրնար պայքարիլ ամերիկեան «Տալաս» և «Նաց Լենտինկ» պատկերասփռային հաղորդաշարքերուն դէմ ու յաղթել: Անոնք վերածուած են մանրամշակոյթներու. ժողովուրդը կը նախընտրէ զանոնք, ու կը պահանջէ անոնց պատկերասփռումը: Այսպիսով, վաթսուն առ հարիւրի համեմատութիւնը կ'իջնէ քառասուն առ հարիւրի լաւագոյն պարագային. և այս՝ կը մտահոգէ Քանատային պետութիւնը:

Քանատան, Ֆրանսան, Անգլիան, Իսրայէլը, Գերմանիան, արևմտեան և այլ երկիրներ ունին իրենց պետութիւններն ու կաճառները՝ ամերիկեան ազդեցութեան խնդիրներով զբաղելու և լուծումներ փնտռելու համար: Բայց ո՞վ պիտի մտահոգուի ՄԵՐ ցաւով. ո՞վ պիտի ստանձնէ մեր ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումն ու կենսագործումը:

IV- ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.- Ֆրանց Վերֆել, կարծիքի ազատություն, և մամուլ

Համաշխարհային մշակույթի կացությունը խորապես մտահոգած է մանաւանդ մտաւորականները, գրողները և արուեստագէտները, որոնք արտայայտուած են այդ մասին հրապարակով, և ահագանգ հնչեցուցած:

Ձայն բարձրացնող և բողոքող համաշխարհային գրողներէն մէկն է Ֆրանց Վերֆելը՝ «Մուսա Լերան Քառասուն Օրերը» վէպին հեղինակը: Ան մօտէն ծանօթ էր այն անբաղձալի կացութեան, որ կը գտնուէր համաշխարհային մշակույթը՝ ապրած ըլլալով թէ՛ փոքր եկիրներու մէջ, և թէ՛ Միացեալ Նահանգներու, շփում ունեցած ըլլալով թէ՛ բոնատիրական վարչակարգերու և թէ՛ ազատական իրաւավիճակներու հետ:

Ֆրանց Վերֆելը 1937-ին մասնակցեցաւ Ազգերու Լիկայի «Մտաւորական Գործակցութեան Կազմակերպութիւն» համա-ժողովին, որ կը քննուէր «Գրականութեան Ապագան» նիւրը: Ան դիրք բռնեց հիթլերականութեան և ամբողջատիրութեան դէմ, և քննադատեց գաղափարախօսական և լրագրական շրջանակները՝ զանոնք ամբաստանելով «մշակույթը քանդելու» յանցանքով: Ու կասեցնելու համար գաղափարախօսներու և լրագրողներու յառաջ բերած հոսանքը՝ առաջարկեց հիմնումը ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐՈՒ ԵՒ ԽՈՐՀՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԾԻՍԱՐՀԱՅԻՆ ԿԱԾԱՌԻ մը, որուն անդամները ընտրուած ըլլան ո՛չ թէ պետութեան կողմէ, այլ՝ ըստ իրենց վաստակին, տաղանդին ու դիրքին:

Այս կաճառին պարտականութիւնը պիտի ըլլար,– ազատ՝ դիւանագիտական ճնշումներէ և քարոզչական նպատակներէ,– ստանձնել պաշարը ընդդէմ աշխարհը դէպի քաղաքականացում և բարբարոսացում տանող հոսանքներուն ու շարժումներուն:

Ֆրանց Վերֆելի առաջարկը, սակայն, ո՛չ միայն չընդունուեցաւ, այլ նոյնիսկ առարկայ դարձաւ ծաղրանքի ու խժքժանքի: Այդ առաջարկին դէմ էր մանաւանդ զանգուածային լրատուութիւնը (mass-media), որ ընդհանրապէս հսկուած պետական շրջանակներու կողմէ՝ խորքին մէջ պահպանողական է և յետադիմական:

Ապացո՞յց.- այն իրողությունը որ Կեդրոնական Եւրոպայի և ուրիշ երկիրներու վերջին տասնամեակներու բոլոր ընկերային շարժումներն ու ապստամբութիւնները իրենց սնունդը ստացած են պետութիւններու հակակշիռէն դո՛ւրս գտնուող աղբիւրներէ,- ոչ-պաշտօնական գրականութենէն, ընդլատակեալ մամուլէն, վիճաբանական հանդիպումներէ, կապելաներու կատակաբաններէն, փոխտիալութենէն,- և ո՛չ թէ մամուլէն կամ ձայնասփիւռէն ու հեռատեսիլէն:

Բ.- Մշակոյթ և հակամշակոյթ

Մինչև վերջերս, մենք՝ հայերս ալ, առաւելաբար մեր մշակոյթի՛ն միջոցով յաշտուած էինք շարունակել մեր գոյութիւնը: Բայց եթէ ճիգ մը ընենք փնտելու թէ ինչի՞ մէջ էր մեր մշակոյթին ուժը, պիտի յանգինք այն եզրակացութեան, որ մշակոյթով հայ մնալ կարենալու համար՝ մեր մշակոյթը վերածած ենք ՀԱԿԱՄՇԱԿՈՅԹԻ մը՝ ընդդէմ մեզ շրջապատող մշակոյթներուն, ու դիրքաւորուած ենք որպէս հակա-իսլամ, հակա-արաբ, հակա-թուրք, կայլն: Մեր գոյութիւնը պահպանած ենք ՀԱԿԱԴՐՈՒԵԼՈՎ:

Այսօր, սակայն, արևմտեան աշխարհին մէջ,- Ամերիկա, Եւրոպա, Ռուսիա,- կորսնցուցած ենք հակադրուելու կարողութիւնն ալ..., ու փոխանակ հակադրուելու՝ կ'ուզենք վայրկեան առաջ նմանիլ անոնց: Արդարև, այն հայերը, որոնք դադրած են մշակութապէս հակադրուելէ շուրջի ժողովուրդներուն, ձուլուած են, կամ ձուլուելու վրայ են:

Ուրիշ պարագայ մըն է ա՛յն, որ մենք ո՛չ մէկ ատեն կրցած ենք մշակութապէս այնքա՛ն մը զօրանալ, որ ի վիճակի ըլլանք պահպանելու մերը՝ առանց հակադրուելու շուրջի մշակոյթներուն, առանց վանելու անոնց դրական տարրերն ալ: Բացառիկ երևոյթ մըն է 18-րդ և 19-րդ դարերու մեր Զարթօնքը, երբ կրցանք ո՛չ միայն ՈԶԻՆԶԷՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻԻՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՅԹ ՍՏԵՂԾԵԼ, այլև ադր մշակոյթը զօրացնել՝ ուրիշ մշակոյթներու դրական տարրերովը: Անշուշտ, Պոլսոյ պարագային պէտք չէ մոռնալ նպաստը արևմտականացումի ազդեցութեան, որ զգալի էր հո՛ն, և Օսմանեան Կայսրութեան մօտալուտ քայքայումին արտօնած պատեհութիւնները: Օգտուեցանք բարիքէն կրոպական մշակոյթներուն,- որոնք հեռո՛ւ էին և չէին կրնար մեզ ամբողջովին կլանել,- և անոնցմով զօրացած՝ աւելի լա՛ւ պաշտպանուած դիրքերէ՝ մեր մշակոյթը **հակադրեցինք թրքականին:**

Ափսոքի մէջ, այսօր, մեր վիճակը մտահոգիչ է: Ո՛չ միայն կարողութիւնը չունինք հակադրուելու շրջապատին մշակոյթներուն, այլև փարած կը մնանք ժամանակավրէպ, հնաձև մշակոյթի մը, որ կը յամառինք «ՄԵՐԸ» նկատել: Փոխուած են պայմանները մեր

ժողովուրդին, փոխառած է ամբողջ աշխարհը, ու կապը մեր և «մեր» մշակույթին միջև փրթած է արդեն. եթե նույնիսկ մե՛րն է մեր մշակույթը՝ ՄԵՆԲ ՄԵՐ ՄԾԱԿՈՅԹԸ ԶԵՆԲ ԱՅԼԵԻՍ:

Ամեն մշակույթ զգեստի մը նման է. իրեն ծնունդ տուող ժողովուրդին հոգիին զգեստն է ան. ու երբ հարազատ է այդ հոգիին՝ կ'ստոնէ անոր չափերն ու ձևը, կը նույնանայ անոր հետ, ԶԱՅՆ Կ'ԸԼԼԱՅ...: Սակայն, ինչպէս որ այլևս ենթակային չյարմարող (անոր վրայ լաւ չեղող, անոր պահանջներուն գոհացում չտուող) զգեստ մը կը մնայ պահապանին մէջ առանց գործածուելու, և օր մը կը վերցուի մէջտեղէն՝ այնպէս ալ մշակույթ մը ՄԷԿ ԿՈՂՄ ԿԸ ՆԵՏՈՒԻ ՈՒ Կ'ԱՆՀԵՏԱՆԱՅ Ի ՎԵՐՋՈՅ՝ եթէ չհամապատասխանէ ժողովուրդին իրականութիւններուն:

Ներկայիս իրականութիւնը այն է որ ՄԾԱԿՈՅԹ չունինք՝ որ կարենանք նույնիսկ ՀԱԿԱՄԾԱԿՈՅԹ մը ստեղծել...:

Հոս մէջբերումներ ընենք ամերիկահայ երիտասարդի մը՝ Մարք Մալխասեանի մէկ շատ շահեկան գրութենէն:

Վերնագիրն է «Հայերը Ամերիկայի Մէջ՝ Թուլամորթներու Մշակույթ Մը»: Լոյս տեսած է «Արմինիըն Ռիփորթըր» շաբաթաթերթի 1984-ի Օգոստոս 30-ի թիւին մէջ: Թէև ուղղուած տեղածին ամերիկահայութեան՝ ըստածները ճիշդ են նաև նորերուն պարագային, ամեն օր քիչ մը աւելի:

«...Ամերիկայի հայութիւնը չի տառապիր եսակեդրոն բազմամիլիոնատերներու և տոմսավաճառ յանձնախումբերու պակասէն...: Ունինք թերթեր, կրթաթոշակներ, թատերական խումբեր, հեռատեսիլի յայտագիրներ, մշակութային կեդրոններ և գրատուններ...: Ինչ որ ամերիկահայութիւնը չունի՝ ազգային քաջութի՛նն է, ինքնավստահութի՛նը...:

«Թուլամորթներու և երկշտոններու ազգ մը դարձած ենք Ամերիկայի մէջ, կապկողներո՛ւ և մուրացկաններո՛ւ գումը մը..., և ինչ որ կը նկատենք արուեստ՝ հազուադէպօրէ՛ն է որ կ'անցնի քիշէ-ի սահմանէն անդին...:

«Հայերը Ամերիկայի մէջ արձանագրած են նիթական հսկայ յաջողութիւններ, որոնք շահած են շնորհի իրենց ցեղային հնարամտութեան և պատշաճելու ճկունութեան. բայց նաև ահագին բան կորսնցուցած են յաջողութիւններու ճանապարհին վրայ. ԿՈՐՄՆՅՈՒՑԱԾ ԵՆ ԻՐԵՆՑ ՀԱՄԱՐՈՒՄՆ ՈՒ ՅԱՐԳԱՆՔԸ՝ ԴԷՊԻ ԻՐԵՆՑ ՍԵՓԱԿԱՆ ՄԾԱԿՈՅԹԸ...:

«Ամերիկահայ «մշակույթը» ո՛չ միան ձևուած է ամերիկեանին վրայ, այլ նաև ուղղուա՛ծ է ամերիկեան հասարակութեան, և կը

1 Խօսքը կը վերաբերի Ֆրեզնոյի հայկական դպրոցին:

միտի զա՛յն գոհացնել, և ո՛չ թէ ամերիկահայությունը...: Օրինակ, հայ գրող մը պէտք է ՆԱԽ ընդունուի (սիրուի) Նիւ Եորքի գրական պաշտօնական շրջանակներո՛ւն կողմէ՝ իր սեփական ժողովուրդին կողմէ ընդունուելէ՝ ու սիրուելէ՝ առաջ...:... Հայկական ժապատէն մը պէտք է նախ թափանցե՛ ամերիկեան ժապատէններու շուկայէն ներս՝ որպէսզի արժէքատուր նկատուի...:... Իրենց սեփական անցեալը հետազօտելէ աւելի՝ երիտասարդ հայ երաժիշտները պէտք է հետևին ամերիկեան աւանդութիւններու...:

«Մշակույթի մը մահուան վկաներն ենք...»

«Թերևս պատմութեան բեռը շատ ծանր է մեր ուներուն համար..., և ջարդերու ողբերգութիւնը պոտորած է զանազանութիւնը «արուեստ-ին» և «հանրային յարաբերակցութիւններուն» (public relations) միջև...

«Ի՞նչ պէտք է ընենք...»

«Նախ՝ մեր հարազատ մշակույթը պէտք է արմատաւորուի՝ մեր ժողովուրդին միտքին, հոգիին և ապրումներուն մէջ..., ըսել կ'ուզեմ՝ պէտք է ստեղծուի հայկական արուեստ, հայերո՛ւ կողմէ, հայերո՛ւ համար..., ըսել կ'ուզեմ՝ արուեստագէտները պէտք է ճշմարտասիրութիւնը ունենան իրենց խօսքը ուղղելու մե՛ր ժողովուրդին, և ո՛չ թէ գոհանան մեր ժողովուրդին ՄԱՍԻՆ խօսելով...: Եւ ասիկա կը նշանակէ՝ քաջաբար նայիլ իրականութեան հայելիին՝ փոխանակ նայելու «Միս Թին Եու. Էս. Էյ.ի» (Ամերիկայի պատանուփնէրու գեղեցկութեան թագուհիին) ցոլափայլ նկարին...: Անհրաժեշտ է որ իջնենք մինչև խորը մեր էութեան, հասնինք մեր ցեղային ինքնութեան...: Մեր արտայայտութիւններուն ներշնչումը, ձևը և չափանիշները պէտք է ըլլան հարազատօրէն ՄԵՐԸ..., պէտք է հասնինք մեր իրականութեան...»:

Այս կապակցութեամբ տանք նաև մէջբերումներ նոյն Մարք Մալխասեանին մեզի ուղղուած նամակէն:

«... Ինչո՞ւ Հիսիսային Ամերիկայի հայերը այսքան պատրաստ են լքելու իրենց մշակույթը...: Կ'ընդունիմ որ հարցին մէկ կարևոր մասը վերագրելի է տգիտութեան: Տգիտութիւնը ամենամեծ թերութիւնն է տեղական համայնքին: Ներկայիս յուսահատ ճիգեր կ'ընենք ունենալու մեր ամէնօրեայ դպրոցներն ու մշակութային կեդրոնները՝ նաև հո՛ւս... թէև շատ ուշ է: Հարիրէն նուազ է՝ մեր աշակերտութեան թիւը. անոնք մեծամասնութեամբ զաւակներն են պէշրոցիներու և հալէպցիներու: Ֆրեզնոյի տեղածին հայերուն համար անկարելի է ազգային հպարտութեան վերահաստատումը, սարգապէս անկարելի՝ է...: Այս և այլ ամերիկածին համայնքներու մէջ պատահած ԲԱՆ ՄԸ, զոր նոր է որ կը սկսինք հասկնալու: Այդ

բանը թերևս կարենանք կոչել «ձուլում», «թողլքում», «դասալքություն»։ չեմ գիտեր...:

«...Գալով մշակութային կազմակերպություններում՝ գրեթե բոլորն ալ շատ չնչին չափով մը միայն մտահոգ են մշակոյթով: Անոնց համար աւելի՛ դիրքին է պահպանել մեռեալ բաները՝ քան ապրող բաներ ստեղծելը...: (Տարօրինա՛կ է, բայց և այնպէս ըսե՛մ, որ մաս կը կազմեմ վարչութեանը խումբի մը, որուն նպատակը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ կառուցումը դամբարանի մը...)... Ինծի կը մնայ զօրավիգ կանգնիլ տեղւոյն հայկական դպրոցին: Թէև այնքա՛ն ալ մեծ բան մը չէ ան, բայց տակաւին կը հաւատամ որ մեր լաւագոյն յոյսն է...:

«... Երկու տարի մնացած եմ Լոս Անճելըս- կացութիւնը շատ տարբեր չէ հոն ալ- գոնէ կը վայելեն իրենց թուական ուժին պաշտպանութիւնը, թէև հարցերը մեծ մասով նոյնն են,- տգիտութիւն, տկարութիւն, անապահովութիւն...»:

Գ.- Մեր մշակոյթին պաշտպանութիւնը

Վերջին դարուն կատարուած գիտերը,- թեքնոլոգիք թէ այլ,- թէև բարեշրջեցին մարդկային մշակոյթին պայմանները՝ դժբախտաբար իրենց բերած բարեշրջումին զուգընթաց բերին նաև ծանրակշիռ անպատեհութիւններ, որոնցմէ գլխաւորն է ՎԵՐԱՀՄԱՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԵՐՈՒՆ: Արդարև, մամուլն ու գիրքը, բեմն ու հաղորդակցութեան և լրատրութեան միւս կերպերը, գրեթէ անխտիր բոլոր երկիրներուն մէջ ինկան վերահսկողութեան տակ ընկերութիւններու, կազմակերպութիւններու և մանաւանդ պետութեան: Ու հետևանքը եղաւ նուազումը ժողովուրդներու քաղաքակրթական ու մշակութային տարբերութիւններուն, և փութացումը փոքրերուն ձուլումին՝ համաշխարհային մեծ հոսանքներուն մէջ:

Այս վիճակը իրագործելու գլխաւոր միջոցներէն մէկն էր ՄՏԱԿԼԱՆՈՒՄԸ (indoctrination): Արդէն չքացած են շատ բարբառներ ու գաւառաբարբառներ, աներևութացած են լեզուներ, որոնք դեռ կենդանի էին մօտիկ անցելին, ջնջուած են մշակութային իրաւյալաւոր արտայայտութիւններ: Բացայայտ է, հանրային լրատրութեան միջոցները (media), «Առանց բռնութեան», անողղակիօրէն գրաւած են մշակութային հրապարակը, և ժողովուրդները սկսած են հետզհետէ աւելի՛ նմանելու իրարու, և մեծերո՛ւն...: ԲԱՅՑ ինչպէս միշտ, սպառնալիքի ենթակայ փոքր ժողովուրդները, իրենց կարգին, մշակած են ինքնապաշտպանութեան նոր կերպեր:

Բայց մենք՝ հայերս, ո՞ր ենք, ի՞նչ կ'ընենք սփիւռքի և Հայաստանի մէջ՝ պաշտպանելու համար մեր մշակոյթը:

Նշանակալից գրեթե ոչինչ: Սփիռքի մէջ դեռ անցեալէն ներկայ չենք փոխադրուած, և յուսահատօրէն ու յամառօրէն փարած աւերակներու և փռշիւներու տակ մնացած ժամանակավրէպ արժէքներու և կոռուաններու՝ կը փորձենք պահպանել ինչ որ կարծած էինք թէ ունէինք անցեալին:

Խանդավառիչ չէ՛ նաև վիճակը հայկական ազգային մշակոյթին Հայաստանի՛ մէջ: Ղարաբաղեան Ծարժումն ու Երկրաշարժը քողագերծեցին շատ յոռի երևոյթներ: Իսկ տնտեսական անցումային շրջանը տագնապի մատնեց նաև մշակոյթը: Բացաչափ է որ Հայաստանի ազգային կեանքն ու մշակոյթը կը կարօտին հիմնական վերափոխումի:

V- ՄՇԱԿՈՅԹԸ ԵՒ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա.- ՄՇԱԿՈՅԹԸ

Մշակոյթը կարելի է նմանցնել սառցալեռի (iceberg) մը: Ինչ որ կ'երևի՝ ջուրէն դուրս մնացած մասն է անոր, մէկ-տասներորդը միայն ամբողջ զանգուածին, մինչ ինը-տասներորդը ջուրին տակն է, և հակառակ որ չ'երևիր՝ իր կշիռքով ու ծաւալով կ'որոշէ տարողութիւնը ջուրէն դուրս մնացած հատուածին: Չերևցող մասը խարսխուած է միւս ԻՆԸ ՏԻՆԱՄԻՔ ՈՒԺ-երուն վրայ:

Ծիշդ է, ժողովուրդները կ'ապրին իրենց մշակոյթով. բայց նաև ճիշդ է որ մշակոյթն ալ կը հարստանայ կամ կը խեղճանայ՝ ըստ ժողովուրդին քաղաքակրթութիւնը շարժման մէջ դնող ուժերուն մակարդակին ու զօրութեան, և ըստ նաև իր մտաւորականներուն, գործիչներուն ու ղեկավարներուն թիւին և որակին:

Մեզի՝ հայերու համար, յատկապէս սփիւռքի մէջ, ամենէն կարևոր ուժի-աղբիւրը կը նկատուի մշակոյթը՝ **առանց որ սակայն հաստատուած ըլլայ միւս ԻՆԸ ՏԻՆԱՄԻՔ ՈՒԺԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ:** Աւելի'ն, որո՞վ հետևն այդ ինը ուժերը անգոյ ըլլալու աստիճան տկար են՝ մշակոյթը վերածուած է անջատ, «ինքնաբաւ» մարզի մը, և շատեր այն խաբկա՞նքը ունին որ ան առանձինն կրնայ ոտքի պահել մեր ազգային գոյութեան ամբողջ կառոյցը:

Դժբախտաբար, մեր ազգային կեանքն ու պատմութիւնը ալեկոծող դէպքերն ու հարցերը, և վէճերն ու հակամարտութիւնները գրեթէ արհնաքամ ըրած են այդ Տինամիք Ուժերը: Ու մշակոյթը մնացած է անտէր ու անպաշտպան, ու վերածուած ջուրին երեսը ծփացող սատի կտորի մը, որ ջուրէն ներս երկարող մաս գրեթէ չունի այլևս..., սատի կտորի մը, որ ենթակայ է ալիքներուն քմահաճոյքին, և կախեալ է արևին ջերմաստիճանէն ու հովերուն ուղղութենէն:

Բ.- Սփիւռքահայ մշակոյթը այսօր

Մշակոյթը հաւաքական արտայայտութիւն է. հաղորդակցութիւն է և խմբական ջանք: Մշակոյթը արուեստներուն, և անոնց ալազան դրսևորումներուն շուրջ ստեղծուած կեանքն է:

Հանրային հաղորդակցութեան միջոցները անհրաժեշտ են մշակոյթին տարածումին և ժողովուրդին կողմէ իւրացումին համար:

Օրինակ, գիրք մը, առանձինն, մշակույթ չէ. անոր շուրջ գոյացած շարժումներն ու եռուզեռն են մշակույթը:

ա.- Մամուլը

Մամուլը, որպէս հաղորդակցութեան ազդու միջոց, գլխաւոր տարածիչներէն մէկն է մշակութիւն: Մշակութային գործօններ են դպրոցը, արուեստի ամսագրերն ու պարբերականները, բեմը, թանգարանները, վիճաբանական հանդիպումները, գիրքերը, հեռատեսիլը, ձայնասփիւրը, ժապաւէնները, և այլն:

Ներկայիս, սփիւռքի մէջ, մամուլէն զատ միւս հաղորդակցութեան միջոցները տկար են՝ անգոյ ըլլալու աստիճան. իսկ այդ մամուլը, դժբախտաբար, ենթակայ է հոսանքներու: Չկայ ԱԶԱՏ մամուլ, և ամէնէն «ազատ» թերթը ա՛յն է, որ մէկէ աւելի աղբիւրներէ նիւթական նպաստ կը ստանայ նոյն ատեն: Գալով անոնց բովանդակութեան որակին՝ շատ քիչ անգամ յարգանք կը պարտադրէ ան: Աւելի՛ն, **շատ քիչ անգամ մեր իրականութեան կը մօտենայ հասարակական մամուլը...** Ամէնէն քաջ թերթերն անգամ կը գոհանան իրականութեան «քսուելով»:

Ուրիշ կաշկանդում մը, որ կը սահմանափակէ մեր թերթերէն շատերուն ազատութիւնը՝ անպատճառ «լաւատես» ըլլալու մարմաջն է, յոռին ու ժխտականը ծածկելու՝ ձգտումն է՝ յանուն ազգասիրութեա՜ն...: Իսկ անձնական (անձի մը պատկանող) թերթերուն պարագային՝ անոնց ազատութիւնը կաշկանդող պատճառը իրաչափումն տեսակէտ չունենալն է. «ազատութիւնն» ու «չէզոքութիւնը» ոչ-յանձնառու (uncommitted) հասարակութիւնը սիրաշահելու, և ունևորները գովելու՝ վարքագիծին հետ շփոթելն է:

Սփիւռքահայ մամուլը հանրային կարծիքը չէ՛ որ կը ներկայացնէ, այլ հատուածներու և խմբագիրներու կարծիքներն է որ կը ձգտի լսելի դարձնել հանրութեան:

Այսուհանդերձ, այդ թերթերը գլխաւոր կապն են անհատներու, կողմերու, և մեր ազգային կեանքին միջև: Առանց անոնց, նոյնիսկ պիտի իրա՛ր չճանչնային հակադիր կողմերը, և ժողովուրդին մեծամասնութիւնը պիտի չգիտնար թէ անոնք կա՛ն թէ ոչ:

Սփիւռքի աննպաստ պայմաններուն տակ, լուրջ խնդիր է մշակույթը ժողովուրդին հասցնելու գործը: Եւ աստիկա պարտականութիւնն է մանաւանդ մամուլին, որ կը պարտի մասնակցիլ նաև մշակութիւն ստեղծումին՝ հո՛ղ պատրաստելով, մթնոլորտ յառաջ բերելով և առաջնորդութիւն տալով. մանաւանդ՝ կարելի՛ դարձնելով **արտայայտութեան ազատութիւնը**, որ կենսապայմանն է ամէն արուեստի և մշակութի գոյութեան:

Ակնարկ մը, սակայն, մեր մամուլին վրայ (ու հայերէնով տրուող ձայնասփիւռին ու հեռատեսիլին)՝ իսկոյն տեսանելի և լսելի պիտի

դարձնել այն ողբալի կացությունը, ուր կը գտնուի մեր մշակույթը սփիւոքի մէջ: Հայաստանի մշակույթը,– որքա՛ն ալ բարձր նկատենք անոր մակարդակը,– որակ չի տար արտասահմանի մեր մշակութային արտադրութիւններուն ու կեանքին:

բ.- Մշակույթը

Ահա՛ ընդհանուր պատկերը մեր մշակութիւն սփիւոքի մէջ.

Անկախ իրենց արժէքէն որպէս գեղարուեստական կամ իմացական արտայայտութիւններ՝ մշակութի մարզերէն արուեստայինն է որ ունի ազգային հասարակական որոշ նշանակութիւն մը, և արուստներէն՝ գրականը: Միւսներուն ազդեցութիւնը անհամեմատօրէն նուազ է, իսկ ոմանք ունին միայն լուսանցքային արժէք:

1.- Գրականութիւնն է ամէնէն գործօնը մեր արուեստային արտայայտութիւններուն՝ որովհետև լեզուին է անոր հաղորդակցութեան միջոցը, և ան մատչելի է շատերուն: Դժբախտաբար, այսօր, քիչ թէ շատ տաղանդաւոր ամէնէն երիտասարդ գրողը 45-էն 50 տարեկան է:

2.- Բեմը,– որովհետև գործածուած լեզուն հայերէնն է,– որպէս մշակութային արտայայտութիւն՝ ամէնէն մօտիկն է ժողովուրդին հետաքրքրութիւններուն և ընկալչութեան՝ նոյնիսկ ատելի՛ քան գրականութիւնն ու մամուլը: Սփիւոքահայը այլևս հայկական գրականութիւն ԳԲԵԹԷ չի կարդար:

Դժբախտաբար, մեր բեմադրիչներէն շատերը, փոխանակ ներկայացնելու գործերը ժամանակակից հայ թատերագիրներու, և ա՛յն գործերը մանաւանդ, որոնք կապ ունին մեր ներկայ կեանքին հետ՝ կը նախընտրեն բեմադրել երկերը հայ հին հեղինակներու, կամ հայաստանցիներու և օտարներու, որոնց թատերախաղերուն նիւթն ու մօտեցումը ո՛չ մէկ առընչութիւն ունին սփիւոքի հետ:

3.- Երաժշտութիւնն ալ (նուազ և երգ) կը պարզէ տխուր պատկեր մը: ՄԷԿ–երկու տարեց երաժիշտներէ զատ, որոնք աւանդութիւնը կը շարունակեն հոս ու հոն՝ կան միջին տարիքի 5–6 յօրինողներ, որոնց գործը, սակայն, յաճախ հայկական է անունո՛ւ վ միայն: Իսկ երգի մարզին մէջ վիճակը ատելի յոսալքիչ է: Ո՛չ միայն նոր երգեր չկան ժողովուրդին բերնին վրայ, այլ չկա՛ն նաև երգչախումբեր, որոնք 10–15 տարի առաջ հայ երգը կը մատուցանէին հանրութեան: Իսկ չ’արժէր խօսի՛լ անգամ վերջին տասնամեակներուն «բուսած» ժողովրդական «երգերուն» մասին, որոնք հասարակ կապկումներն են հայաստանեան հին երգերու: Չկան նաև հայաստանեան թա՛րմ երգեր՝ հրապարակը գրաւելու համար:

4.- Հայ նկարիչներուն թիւը թէև խոշոր, և գործերուն որակը թէև նկատառելի՝ ամփոփահայ նկարչութիւնը կարծէք անձնական գործունէութիւն մըն է, քան՝ ազգային–հայկական: Ինչ որ զայն «կը

մօտեցնե՞» հայ մշակույթին՝ երկարաձգուող մղձաւանջն է միայն ջարդերուն, մերթ ընդ մերթ նշմարելի նկարներուն մէջ, և հայկական անունը հեղինակներուն: Որո՞վ հետև լեզու և ազգութիւն չունի՞ նկարչութիւնը նկատառելի արժէք մը չունի մեր մշակույթին աշխարհային կարիքներուն տեսակէտէն:

5.- Հայկական ճարտարապետութիւնը, որ շատերու միտքին մէջ նոյնացած է եկեղեցական ճարտարապետութեան հետ, ԱՆՑ-ԵԱԼ-ին պատկանող արտայայտութիւն մըն է միայն. անոր հետքերը մերթ ընդ մերթ կը տեսնուին կարգ մը հայապատկան եկեղեցիներու վրայ: Հայկական ճարտարապետութիւնը մարգ մըն է, որուն մասին միա՛շն կը խօսուի, կամ ուսումնասիրութիւն կը գրուի: Իսկ հայկական ոչ-եկեղեցական ճարտարապետութիւնը ՄԵԾ ԲԱՑԱԿԱՆ եղած է:

6.- Քանդակագործութիւնն ու արձանագործութիւնը, նոյն-պէս, կը գտնուին համեստ մակարդակի մը վրայ: Հայաստանէն արտագաղթած կարգ մը արուեստագէտներէ զատ՝ սփիւռքի մէջ կազմաւորուած, է՛րապէս սփիւռքահայ քանդակագործներ ու արձանագործներ գրեթէ չկան երկարատեւէն ի վեր. ու եթէ կա՛ն անգամ՝ կապ չունին անոնք հայ անմիջական մշակույթին հետ, և ուրեմն՝ ո՛չ մէկ զգալի ազդեցութիւն՝ սփիւռքահայ իրականութենէն ներս: Նաքեան մը ո՛չ մէկ կապ ունեցած է հայկական մշակույթին հետ, իսկ Ա. Չաքմաքճեանը, որքա՛ն ալ տաղանդաւոր, և կարգ մը ուրիշներ՝ իրաւունք չեն տար մեզի խօսելու սփիւռքահայ քանդակագործութեան մը և արձանագործութեան մասին:

7.- Պարը,– հայկական պարը,– որ ատեն մը հաճոյքով ընդունուեցաւ ժողովուրդին կողմէ, լաւագոյն պարագային «վերարտադրութիւնն» էր Հայաստանի երգ ու պարի համոյթի կատարումներուն, ու մնաց «սիրողական» մակարդակի վրայ առհասարակ: Պարարուեստը որևէ զարգացում չարձանագրեց որպէս ոճ ու բեմադրութիւն, ու պարային ներկայացումները չդիմեցին դէպի անուրի և մշակումի յաջորդ աստիճան մը:

8.- Իսկ անտեղի պիտի ըլլար խօսի՛լն անգամ հայկական ֆիլմարուեստի մը մասին՝ սփիւռքի մէջ:

9.- Ոչ-արուեստային մարզերը մշակույթին,– ուսումնագիտութիւն, պատմաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն,– գոյութիւն ունին որպէս փորձ ու բեկոր միայն: Օտար լեզուով կատարուող ճիգերը չեն

1 Այս կապակցութեամբ տխրօրէն յատկանշական է Լոս Անճելըս գտնուող հայկական խոշոր գրատունի մը տիրոջ տուած հետևեալ տեղեկութիւնը.– Շուրջ երկու ամիս ամբողջ, գրեթէ բոլոր հայ թերթերուն մէջ զետեղուած ծանուցումներուն, և բանաստեղծ Մուշեղ Իշխանի նուիրուած յարգանքի ծանուցարակային հանդիսութեան հակառակ՝ ՄԷԿ ՀՈԳԻ ԻՍԿ ԶԷ ՀԵՏԱ.–ՔՐԳՐՈՒԱԾ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻՆ ԳՈՐԾԵՐԷՆ ՄԷԿ ՕՐԻՆԱԿ ԻՍԿ ԳՆԵԼՈՎ:

պատկանիր մեր մշակույթին՝ նույնիսկ երբ անոր կը վերաբերին: Լաւագոյն պարագային, անոնք աղբիւրային արժէք ունին միայն՝ երբ հեղինակութիւններն են ոչ-հայերու. իսկ երբ գործն են հայ հեղինակներու՝ որոշ նպաստ մը ըլլալու իրենց հանգամանքին զուգընթաց՝ ցուցանիշն են նաև օտարացումի մեր աստիճանին. յաճախ անոնք, օրինակ պատմաբանութեան պարագային, անարիւն են ու չոր՝ ազգային տեսակէտէն, և աւելի՛ հետամուտ պատմագիտական մանրամասնութիւններու շուրջ ստեղծուած ծեք-ծեքուն հետախուզութիւններու՝ քան պատմական իրողութիւններու որոնումին և պարզաբանումին:

Արդ, սփիւռքահայ մշակույթը, այսքան տկար ու անպաշտպան՝ վտանգուած է նաև արտաքին սպառնալիքներէ, որոնց գլխաւորներէն մէկն է արևմտեան «մշակույթ»ին սպառնալիքը...: Այսօր արևմտեան երկիրները զիրար կը նկատեն ո՛չ թէ «մշակույթի եղբայրներ», այլ նոյն քաղաքական կենսաձևն ու վարչակարգը որդեգրած հաւաքականութիւններ:

Անշուշտ տրամաբանական քաջ մը պիտի ըլլայ դաշնակիցներ փնտռելը՝ իրարմով զօրանալու համար: Բայց ակնարկ մը մեր շրջապատին վրայ՝ մեզ կը դարձնէ աւելի մտահոգ. դաշնակիցներէ աւելի՛ մեր շուրջ կը գտնենք ուժեր, որոնց դէմ մանաւանդ պէտք է պաշտպանուինք: Ինչպէս ենք մեծ հոսանքներու խաչաձևումի փոթորիկին մէջ՝ մեր խարխուլ նաւով:

Դ.- ԿԱՐԳ ՄԸ ՅԱՏԿԱՆՇԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐ

1.- Մշակութային ժառանգութիւն

Մշակույթը շարունակականութիւն է: Որպէսզի հաւաքականութիւն մը «մշակութային» ըլլայ՝ անոր մշակույթը պէտք է փոխանցուի սերունդէ սերունդ: Կենսական է որ մշակույթը թափանցէ հաւաքականութեան մը արիւնէն ներս, և որպէս բնական ժառանգութիւն՝ սեփականութիւնը դառնայ իւրաքանչիւր նոր հասնող սերունդի:1

Մեր պարագային, դժբախտաբար, սերունդէ սերունդ փոխանցումը գրեթէ բնաւ չէ եղած շարունակական ու լրիւ. ու նոյնիսկ երբ պայմանները արտօնած են փոխանցում մը՝ նոր սերունդը արդէն կորուսած եղած է որպէս ազգային տարր, և իր կապը իր մշակույթին հետ եղած է անամբողջ: Հայ ծնողները, յաճախ, կրցած են դրամ և ինչք փոխանցել իրենց զաւակներուն, բայց ո՛չ ազգային մշակույթ:

2.- Գրականութիւնը՝ մշակույթ

Գրականութիւնը միայն գեղարուեստական երկերուն գումարը չէ: Գրականութիւնը ընկերային-հաւաքական արտայայտութիւն մըն է, որուն մաս կը կազմեն բազմաթիւ տարրեր:

Ահա՛ գլխատրեքը՝ գրականությունը կազմող ընկերային-գեղարուեստական տարրերուն.-

ա.- Ընթերցող հասարակությունը

բ.- Գրադատությունը

գ.- Գեղագիտական ուսումնասիրությունները

դ.- Գրականագիտությունը

ե.- Փիլիսոփայությունը, հոգեբանությունը, և այլն

զ.- Գրական-գեղարուեստական շրջանակները

է.- Հրատարակչականները

ը.- Գրական մամուլը

թ.- Գրական գործունեությունները

ժ.- Գրադարանները

ժա.- Գրական մրցանակները

ժբ.- Եւայլն

Որպէսզի գրականությունը ըլլայ ՄՇԱԿՈՅԹ՝ պէտք է վերածուի ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ արտայայտութեան: Գրականությունը կենդանի ուժ չէ՝ առանց գրասէր հասարակութեան մը գոյութեան:

3.- Թարգմանական գրականութեան պարագան

ա.- Լեզու և պատկանելություն

Արուեստի արտայայտություններէն ամէնէն ազգայինն է գրականությունը՝ հաստատուած ըլլալով լեզուին վրայ:

Արդ, հա՛րց է թէ հայ հեղինակներու օտարալեզու գործերը մաս կը կազմեն մեր գրականութեան: Օրինակ, Սարոյեանի, Մայքըլ Արլէնի, Մարիեթթա Շահինեանի երկերը կրնա՞նք հայկական գրականությունն նկատել:

Վերջերս, Ամերիկայի մէջ յատկապէս, ձև առած է «նոր» կարծիք մը՝ թէ լեզուն տարբերությունն չ'ըներ, նաև ա՛յն պատճառով որ հայերուն մեծամասնությունը արդէն հայերէն չի կարդար, և կարդալ գիտցողներն ալ շուտով պիտի անհետանան...: Անշուշտ կը շեշտուի նաև այն պարագան, որ Սարոյեանի տիպարներէն շատեր հայեր են, և գործերէն շատերուն մթնոլորտը հայկական է:

Ա՛յս հաշուով՝ «Մուսա Լեւան Քառասուն Օրերը» պէտք չէ՛ մաս նկատել աստորիական գրականութեան, այլ՝ հայկականի՛ն. կամ՝ կարելի չէ՛ որոշել թէ ո՞ր գրականութեան կը պատկանի երկ մը, - ի՞նչ լեզուով ալ գրուած ըլլայ, - երբ չենք գիտեր հեղինակին ազգությունը. կամ՝ եթէ օր մը ճշդուի թէ օրինակ Շէքսպիրը հայկական ծագում ունի՝ իր երկերը մաս կը դառնան հայկական գրականութեան:

Մեր կարծիքով՝ լեզո՛ւն է որ կ'որոշէ գրական գործի մը ազգային պատկանելությունը, ի՞նչ ալ ըլլայ անոր նիւթը, և ի՞նչ ազգի ալ պատկանին ներկայացուած տիպարները: Օրինակ, Սա-

րոյեանի հեղինակութիւնները կը պատկանին ամերիկեանի՛ն (անգլիականին ամերիկեա՛ն ճիւղին), Մալքըլ Արլէնին երկերը՝ անգլիականի՛ն, Մարիթթա Ծահինեանիները՝ ռուսականին, Ֆրանց Վերֆէլիները՝ աստրիականի՛ն: Իսկ Խալիլ Ճալալին գործերը,՝ նայած թէ արաբերէնո՛վ գրուած են թէ անգլերէնով,՝ կը պատկանին արաբական կամ անգլիական գրականութիւններուն: Արմէն Լիպէնին (Ծահան Ծահնուր) երկերը ֆրանսակա՛ն գրականութիւն են, իսկ Ծահան Ծահնուրի (Արմէն Լիպէն) գործերը մաս կը կազմեն հայկակա՛ն գրականութեան: Մինչ ամերիկահայ անգլիագիր հեղինակներուն արտադրութիւնները, եթէ նոյնիսկ նիւթով հայկակա՛ն են, մաս չեն կազմեր մեր գրականութեան, թէև մաս կը կազմեն մեր ժողովուրդին տաղանդին, ու մենք կրնանք հպարտ ըլլալ անոնցմով:

Արդ, կարելի չէ հայկական գրականութիւնն ու մշակոյթը ապրեցնել՝ հայերուն կողմէ արտադրուած անգլիատառ երկերով, կամ ա՛յլ անգլիալեզու մշակութային արտայայտութիւններով: Որդի Մալքըլ Արլէնի «Անցք Դէպի Արարատ»ը և Մարմըրի Յովսէփեանի «Տուն Սը Լի Սէր»ը մաս կը կազմեն մեր մշակութային պատմութեան, բայց ոչ՝ մշակոյթին ու գրականութեան:

բ.- Թարգմանական գրականութիւնը՝ ազդակ

Թարգմանութիւնը մեր ժողովուրդին կողմէ յաճախ գործածուած է որպէս «միջոց»: Թարգմանած ենք «Աստուածաշունչ»ը՝ քրիստոնէութիւնը հայացնելու և տարածելու համար. թարգմանութիւններ կատարած ենք ճոխացնելու համար մեր լեզուն ու մշակոյթը, դաստիարակելու համար ժողովուրդը:

Թարգմանութիւններու խողովակով յարաբերած ենք ուրիշ ազգերու մշակոյթներուն և իմացական շարժումներուն հետ: Թարգմանութիւններու միջոցով է որ մեր մտաւորականները, օրինակ 19-րդ դարուն, Պոլսոյ և Իզմիրի մէջ թափ տուին մեր մշակութային և ազգային-ընկերային Զարթօնքին:

Այսօր կացութիւնը տարբեր է, սակայն:

Անցնող քանի մը տասնեակ տարիներուն Հայաստանի մէջ թարգմանական գրականութիւնը առաւելաբար կը ներկայանար օտար դասականներու գեղարուեստական երկերով. քի՛չ անգամ կը թարգմանուէին մասնագիտական գործեր՝ այն հասկացողութեամբ որ շահագրգիռ ենթական կրնայ ռուսերէնով կամ որևէ այլ օտար լեզուով ընթերցել փափաքուած գործը: Կը պատահէր նաև, քի՛չ անգամ, որ հայ դասական հեղինակներու գործեր թարգմանուէին գլխաւորաբար ռուսերէնի, խորհրդային բազմալեզու ժողովուրդներուն ծանօթացնելու համար հայկական գեղարուեստական գրականութիւնը:

Սկիռքի մէջ ևս, քի՛չ անգամ, օտար լեզուներու կը թարգմանուէին հայ դասականներ՝ յաճախ անոնց հմայքին և հեղինակութեան ապաւինելով հայկական պատկանելութեան զգացում մը խթանելու համար օտարացման ճամբան բռնած հայորդիներու մօտ: Իսկ օտար հեղինակներու գործերու հայերէնի թարգմանութիւնը համարեալ բոլորովին կասած էր, դա՛րձեալ այն հասկացողութեամբ որ շահագրգիռ ենթական կրնայ օտար լեզուով ընթերցել տուեալ աշխատութիւն մը:

Երկու պարագաներուն ալ բացակայած էր համահայկական մօտեցում մը թարգմանական հարցին:

Բաւարար ուշադրութիւն չէր դարձում ալն իրողութեան՝ որ հայախօս, ռուսախօս, սպանախօս, անգլիախօս, արաբախօս, ֆրանսախօս և բազում այլ լեզուներ խօսող հայերու **հասարակաց լեզուն ՀԱՅԵՐԷՆՆ Է:**

Ուշադրութիւն չէր ընծայում, բաւարար չափով, այն իրականութեան՝ որ հայերէն լեզուին զարգացման նախապայմաններէն մէկն է թարգմանական գրականութիւնը, մա՛նաւանդ թարգմանութիւնը զանազան բնագաւառներու առընշուող մասնագիտական աշխատութիւններու:

Տակաւին, ուշադրութիւն բնա՛ւ չէր դարձուեր և չի դարձուիր այն իրողութեան՝ որ օտար երկեր հայերէնի չթարգմանելով ու չքաջալերելով հայկական թարգմանական գրականութիւնը, մահացու հարուած մը հասցուցած կ'ըլլայինք մեր ազգային ինքնութեան՝ ինքնաբերաբար օտար լեզուներու տուած ըլլալով նախապատիւ տեղ...:

Տեղ չկայ արդարացումի: Ինչպէս որ հինգերորդ և 19-րդ դարերուն մեր ազգային զարթօնքները իրագործուեցան շնորհիւ թարգմանական աշխատանքներու, և այդ միջոցով՝ օտար մշակոյթներու հետ հայութեան հաղորդակցութեան, այնպէս ալ քսանմէկերորդ դարու սկիզբի հայկական նոր զարթօնքը իրագործուելու է նո՛յն զէնքով՝ թարգմանութիւններու ուժով: Այլապէս՝ ընդմիշտ խլած պիտի ըլլանք հայերէնէն մասնագիտական հաղորդակցութեան իր դերը, իրենց թողլով միայն կենցաղային յարաբերութեան խեղճուկ դերակատարութիւն:

4.- Միւս արուեստներուն պատկանելութիւնն ու մշակութային յարակցութիւնը

Միւս արուեստներուն ազգային պատկանելութեան հարցը բարդ է շատ: Գոյութիւն ունի՞ն յստակ չափանիշներ ստուգելու և որոշելու, օրինակ, նկարի մը պատկանելութիւնը...: Գիտե՛նք որ Փարիզի Դպրոցին պատկանող նկարիչներու խումբին մէջ բազմաթիւ են ոչ-ֆրանսացիները, և այդ յորջորջումը կը վերաբերի ոճի՝

և մօտեցումի՝ նույնության, և ո՛չ թե գործերուն ազգային պատկանելության:

Անշուշտ կարելի է արժեչափեր «գտնել», որոշելու համար միս արուեստներուն հաւանական պատկանելութիւնը: Բայց բուն խնդիրը այն է, որ արուեստի ոչ-իմացական արտայայտութիւնները, որպէս մշակութային գործօններ, անհամեմատօրէն նուազ ազդու են՝ քան գրականութիւնը՝ մանաւանդ սփիւռքի մէջ:

5.- Մեր մշակութային գործիչները

Մշակոյթը շարժումի վերածող գլխաւոր ազդակը մշակութային գործիչն է, անկասկած, փառքիչ, դասախօս, գրադատ, գրականագէտ, խմբագիր, դերասան, բեմադրիչ, թարգմանիչ, բանախօս, արտասանող, գործունէութիւններու կազմակերպիչ, ևայլն: Արուեստները «նիւթեղէնն» են մշակոյթին, իսկ մշակութային գործիչները այդ նիւթեղէնը կեանքի վերածողներն են:

Պետականութիւն ունեցող հաւաքականութիւններու պարագային, մշակութային գործիչ են (նաև ու մանաւանդ) կրթութեան և յարակից այլ նախարարութիւններու պաշտօնեաներն ու դիւանավարները:

Դժբախտաբար, սփիւռքահայ իրականութիւնը չէ արտօնած, ֆիմա բնա՛ւ չ՛արտօներ, քան որ անոնք բաւարարօրէն վարձատրուին իրենց աշխատանքին համար, և իրենց դերին համապատասխանող դի՛րքը գրաւեն ընկերութեան մէջ: Ու հետևանքը եղած է այն, որ նօսրանա՛յ շարքը մշակութային գործիչներուն, և անշքանայ անոնց որակը: Անցեալին, օրինակ, մեր խմբագիրները սովորաբար գրական առաջնակարգ դէմքեր էին, Դարմեան, Զօհրապ, Արփիարեան, Զարդարեան, Սրմաքեշխանլեան, Զօպանեան, Թէքեան, ևայլն, մինչ այսօր երկրորդական դէմքեր են անոնք յաճախ: Այսօր ինքզինք պարտադրող հեղինակութիւն չկայ մեր մշակութային գործիչներուն շարքին մէջ. և ասիկա խոշորագոյն տկարութիւններէն մէկն է մեր մշակոյթին: Կարելի չէ կենդանի մշակոյթ ունենալ՝ պատահական մշակութային գործիչներով:

6.- Մեր մշակոյթը և «իմացականութիւն»ը

Հակառակ անոր որ մեր մշակոյթին գլխաւոր յատկանիշը եղած է իր գրական ըլլալը՝ մեր ժողովուրդին դիժքը ամէնէն աւելի խոցելի՛ եղած է մշակոյթին գրական-իմացակա՛ն մարզին նկատմամբ: Մինչև այսօր, նոյնիսկ Ամերիկայի մէջ, հաշտուած ենք որ նիւթական վարձատրութիւն ստանան նկարիչը, երգիչը, արձանա-

1 «Ներքին սփիւռք»ի պատկերը, դժբախտաբար, բաւարար չափով ծանօթ չէ մեզի՝ կարենալ հեղինակաւոր խօսք մը ըսելու համար անոր մասին:

գործը, բայց կ'անկկալենք որ, օրինակ, գրողը (գեղարուեստական թե՛ այլ), ու բանախօսը համապատասխան վարձատրությունը չստանա՝ն իրենց աշխատանքին համար. այսինքն՝ ծառայեն «որպես ազգային պարտականություն», անվճա՛ր, կամ կես-անվճար: Լեզուն և միտքը շատ երկրորդական նշանակություն ունին մեզի համար՝ հակառակ որ կ'ընդունինք թե՛ հի՛մն են մեր մշակույթին և ազգային գոյութեան:

Սփիռքի խոշորագույն տկարությունը՝ կորուստն է իր լեզուին, և լեզուին կորուստին պատճառով՝ իր ՄԻՏՔ-ին: Սփիռքը այլևս ՀԱՅԵՐԷՆ (որպես «ՀԱՅ») չի՛ մտածեր. սփիռքը կորսնցնելու վրայ է իՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՏՔԸ: Ու եթե պիտի գոյատևենք՝ նախապայման է վերագաղթումը այդ ՀԱՅ ՄԻՏՔ-ին:

7.- Սփիռքահայ մշակույթը և Հայաստան¹

Սփիռքահայ գրականությունն ու մշակույթը եղած են առաւելաբար արևմտահայ՝ ըլլալով շարունակումը արևմտահայ մշակույթին և գրականութեան: Պարսկահայ մշակույթն ու գրականությունը, սովորաբար, ապրած են մեկուսի կեանքով մը:

Այս պատկերը սկսաւ որոշ չափով փոխուելու՝ Մերձաւոր ու Միջին Արևելքէն, ինչպէս նաև Հայաստանէն դէպի Հիւսիսային Ամերիկա կատարուող զանգուածային գաղթին պատճառով: Այսօր, թէև դեռ կը տիրապետէ արևմտահայերէնը, բայց արևելահայերէնին ներկայությունը աւելի զգալի է՝ քան երբևէ:

Անկախ արևելահայերէնին գրաւած այս նոր դիրքէն՝ ամբողջ սփիռքահայ մշակույթը կարիքը ունի Հայաստանի գրականութեան ու մշակույթին անմիջական և ամբողջական նեցուկին: Սփիռքահայ մշակույթը այլևս ի վիճակի չէ ինքնանորոգումի, ու կը պարտի դուրսէն արին ստանալ. և այդ «դուրս»ը Հայաստանն է:

ԱՐԻԻՆԻ ՍՏԱՑՈՒՄԸ խոշոր ու բարդ հարց է, ու կը կարօտի խորագնին ուսումնասիրութեան և մանրամասն ծրագրումի:

Այսուհանդերձ, չենք կրնար չանդրադառնալ կարգ մը լուրջ խոչընդոտներու, որոնք պետք է յաղթահարուին. և այդ լուրջ խոչընդոտներէն ամէնէն լուրջն էր Հայաստանի ղեկավարներուն կեցուածքը՝ Հայաստան-սփիռք փոխ-յարաբերութեան խնդիրներուն նկատմամբ: Կեցուածք՝ որ փոփոխութեան նախանշաններ սկսած է ցոյց տալ վերջերս, և սակայն շօշափելի ո՛չ մէկ քայլ առնուած է այդ ուղղութեամբ:

Արդ, Սփիռքի Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն, որ հաղորդակցութեան պաշտօնական միջոցն էր՝ գլխաւոր խողովակն էր

1 Կ'ենթադրենք որ թղթակիցը ճիշդ վերարտադրած է Կոմիտէի նախագահին կարծիքները:

փոխ-յարաբերության, և որեմն սահմանուած էր խաղալու առաջ-նակարգ դեր մը: Ըսելու իսկ պէտք չկայ որ Կոմիտէին նախագահին վերապահումը էր պատասխանատուութեան խոշոր բաժին մը՝ սփիւոք-Հայաստան կապին արձանագրելիք յաջողութեան չափին ու որակին տեսակէտէն:

Դժբախտաբար, սակայն, Սփիւոքի Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին նախագահը «անհասկնալի» կարծիքներ ունէր յաճախ Հայաստանի և սփիւոքի հայութիւնը շահագրգռող խնդիրներու առընչութեամբ:

Ստորև՝ քանի մը նմոյշ այդ կարծիքներէն, յայտնուած հարցազրոյցի մը ընթացքին, որ կայացած է Պէյրութ, 1987-ի Դեկտեմբերին:¹

Հարցում.– Պիտի ուզէի անդրադառնալ խորհրդային ուղղագրութեան հարցին, որ սփիւոք-Հայաստան կապերու սերտացման չնպաստող տուեալ մըն է: Հիմա որ հրապարակայնութեան և վերանորոգման հով մը կը փչէ, հայրենի իշխանութիւնները արդեօք այդ ուղղութեամբ կը մտածեն:

Պատասխան.– Քսանական թուականների սկզբին բարեշրջումը եղաւ նոր ուղղագրութեան. անշուշտ որ եթէ այսօր կատարուէր, ես պիտի ինքս առաջինը դէմ լինէի: Բայց 1923 թուականին Հայաստանի մէջ բնակող հայութեան 95 առ հարիւր գրաճանաչ չէր: Անցել եմ վաթսուն և ասել տարիներ: Ամբողջ բնակչութիւնը այսօր բաւականին բարձր զարգացում ունի: Հրատարակուել է վիթխարի քանակութեամբ գրականութիւն: Ամբողջ ժողովուրդը գործում է այդ գրաճանաչութեամբ: Եւ եթէ այդպիսի հարց այսօր բարձրանայ, այդ երեք միլիոնը կը լինեն անգրաճանաչ: Թոճնաներով հրատարակուած գրականութիւնը պիտի թափել և նորը հրատարակել: Արդեօք պատկերացնո՞ւմ էք թէ դա ի՞նչ է: Անշուշտ դիւրին է ասել որ, այո, պէտք է փոխել, մանաւանդ որ այդ պահանջը առաջադրողները իրենց գրպանից ոչինչ չեն տայ: Այն ինչ որ ունենք այսօր, գէթ արևելահայերի համար դարձել է սովորական:

Ո՛չ, մեր կառավարութիւնը հնարատրութիւն չունի անդրադառնալու այդ հարցերին և դա ես չեմ կապում «Կլազնութ»ի հետ:

Կատարենք կարգ մը նշումներ այս առթիւ:

ա.– Ըստ Կոմիտէի նախագահին, եթէ այսօր Հայաստանի մէջ որդեգրուի Մետրոպէան ուղղագրութիւնը՝ Հայաստանի երեք միլիոն հայերը յանկա՛րծ «կը լինեն անգրաճանաչ», այսինքն՝ չեն կրնար կարդալ տպուած նոր գիրքերն ու թերթերը...:

Քիչ մը զարմանալի չէ՞ նման կարծիք մը: Այդքա՞ն տարբեր են երկու ուղղագրութիւնները..., կամ՝ այդքա՞ն տկարամիտ են Հայաստանի երեք միլիոն հայերը: Երբ սփիւոքի հայերը կրնան

կարդալ ու հասկնալ երկու ուղղագրություններով արտադրուած գրութիւնները, Հայաստանի՝ հայերը ինչո՞ւ պիտի չկարենան... (Զմոռնա՛նք,– արդէն երկու անգամ որոշ փոփոխութիւններ կատարուած են խորհրդային ուղղագրութեան մէջ՝ աւելի մօտեցնելով զայն Մետրապեանին): Իրականութիւնը այն է որ **խորհրդային ուղղագրութիւնը աւելի դիւրին չէ՝ Մետրապեան ուղղագրութենէն:** Ուղղագրութիւնը փոխելու (որպէս թէ՛ պարզացնելո՞ւ) որոշումը արդիւնք էր պարզապէս համայնավարներու շուտիկութեան):

Կը բաւէ՝ փոքր քննութիւն մը կատարել՝ գտնելու համար որ Մետրապեան հնչումներու դրութիւնը կարծուածէն նուա՛գ է, և ինքնաբերաբար չի՝ լուծեր ուղղագրութեան հարցը. բազմաթիւ բացառութիւններ գոյութիւն ունին. դիւրութիւնը երևութական է:

Երևութական է նաև խորհրդահայ ուղղագրութեան վերագրուող «դիւրութիւնը». ա՛ն ալ ունի իր բազմաթիւ բացառութիւնները:

Կարևոր կէտ մը,– շատ դժուար է որոշելը թէ արևելահայ (հայաստանահայ և իրանահայ) հնչումներն ու առոգանութիւնը որքանո՞վ **հարազատ** Մետրապեան են...:

Իսկ գալով արևմտահայ հնչումներուն՝ պէտք է ընել հետևեալ հարցումը.– ո՞րմէկն է աւելի բնական և առողջ լեզուի մը պարագային,– 15 դար անփոփոխ մնա՛լը, թէ՞ փոխուիլն ու շրջափոխուիլը...: Բոլորի կենդանի լեզուները շրջափոխուած են թէ՛ իրենց հնչումներով, ու թէ՛ ուղղագրութեամբ (խորհրդային ուղղագրութիւնը «շրջափոխութիւն» չէ՛ր):

Վերջին կէտ մը.– «հնութիւնը» և «պարզացումը» ցուցանիշ չե՛ն առաւելութեան: Հնութիւնը անպատճառ հարազատութիւն չէ, և ո՛չ ալ պարզացումը զարգացո՛ւմ է՝ լեզուի պարագային մանաւանդ:

բ.– Ըստ Կոմիտէի նախագահին, եթէ փոխուի խորհրդային ուղղագրութիւնը՝ մեծաքանակ հրատարակութիւններ պէտք է թափել:

Բայց ինչո՞ւ: Սփիւռքի մէջ չկա՛յ գրասէր մը, որ իր գրադարանին մէջ չունենայ Հայաստան հրատարակուած գիրքեր ալ. և շատ հաւանաբար, ոչ մէկ անձ մտածած է այդ գիրքերը թափելու մասին՝ պարզապէս որովհետև խորհրդային՝ ուղղագրութեամբ են: Անշուշտ բազմաթի՛ւ են անոնք, որոնք խորապէս դժգոհ են խորհրդային ուղղագրութենէն՝ թէ՛ լեզուաբանական ու թէ՛ ազգային պատճառներով. բայց անոնք բնաւ չեն թափեր արժէքաւոր գիրք մը՝ որովհետև Հայաստան տպուած է: Գալով Հայաստանի մէջ արդէ՛ն տպուած գիրքերուն՝ անոնք ժամանակի ընթացքին, ինքնաբերաբար կը փոխարինուին նորերով՝ երբ որդեգրուի Մետրապեան ուղղագրութիւնը: Իսկ ոմանք կրնան մնա՛լ խորհրդային ուղղագրութեամբ. զանոնք կարդալն ու հասկնալը դժուար պիտի չըլլայ...:

գ.– Տարօրինակ է նաև այն պարագան, որ Կոմիտէի նախագահը կ'սկսկնալէ որ խորհրդային ուղղագրութեան փոփոխութիւնը (և

որևէ այլ ժխտական երևոյթի փոփոխում) առաջարկողները իրե՛նք հոգան առաջարկուած փոփոխութեան ծախքերը...:

դ.-- Վերջապէս, արդեօ՞ք բան մը երբ սովորական դառնայ՝ եթէ նոյնի՛սկ սխալ է, գոյութեան վերջնական իրաւունք կը ստանայ: Չի՞ր կրնար ըլլալ որ խորհրդային ուղղագրութիւնը խորթ եղած ըլլայ հայերէն լեզուին ոգիին ու լեզուաբանական ինքնութեան...: Չի՞ր կրնար ըլլալ որ այդ նոր ուղղագրութիւնը պարտադրուած երևոյթ մը ըլլայ, և պատմականօրէն վնասակար...:

Այս հարցը պատահականօրէն չէ որ արծարծեցինք հոս և այսքան մանրամասնօրէն, որովհետև այսօ՛ր Հայաստանի մէջ մէկ կողմէ քննարկումներու առարկայ է ուղղագրութեան հարցը, միւս կողմէ նետուելու վրայ են նոր հիմերը հայրենիք-սփիւռք դրութեանական կապի մը: Բերում թիմակը կրնայ նպաստել սխալի մը դարմանումին և հաւանական սխալներու կանխարգիլման:

Բացայայտ է. սփիւռք-Հայաստան փոխ-յարաբերութիւնը երկար ճամբայ ունի կորելիք...: Ծամբա՛յ, որ նո՛յնքան բարդ է այսօր:

Մեր փափաքն է որ մնան հարցեր, որոնք առաջնադաս կարևորութիւն ունին հաւասարապէս Հայաստանի և սփիւռքի համար, քննուին թէ՛ հայաստանեան, և թէ՛ արտասահմանեան մամուլին մէջ, և տեղի ունենայ կարծիքներու ազատ փոխանակութիւն: Պէտք է ստեղծուի ԴՐՈՒԹԻՒՆ-ՀԱԿԱԴՐՈՒԹԻՒՆ-ՀԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ փոխ-յարաբերութիւնը, որպէսզի կարելի ըլլայ որ՝ օրինակ՝ «դրութիւն» մը (Կոմիտէի նախագահին կեցուածքը) բաղխի «հակադրութեան» մը (ընդդիմախօսներու կեցուածքին), և այս բաղխումէն ծնի «համադրութիւնը» (երկու տեսակէտներու շփումէն գոյացած նոր կեցումածքը), որ պիտի ըլլայ յարմարագոյնը:

Գ.-- ՄԵՐ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾՕՆՆԵՐԸ

Ի՛նչ ալ ըլլայ մարդկութեան ներկայ դիրքը մշակոյթին նկատմամբ՝ ան չի՛ կորսնցներ իր գերադաս նշանակութիւնը: Բայց ինչ որ կարևոր է մշակոյթի՛ն չափ՝ անոր փոխանցումն է ժողովուրդին, և յատկապէս՝ նորագոյն սերունդներուն:

Արուեստի արտայայտութիւններուն շուրջ ժողովուրդը հաւաքելը, և մշակոյթը ժողովուրդին դաստիարակութեան ու կեանքին մաս դարձնելը՝ ամէնէն կենսական ճիգն է, որ պէտք է կատարուի՝ եթէ ժողովուրդը մշակոյթ պիտի ունենայ:

Մշակոյթին ստեղծումն ու անոր փոխանցումը ժողովուրդին կարելի դարձնող գլխաւոր միոյցներն են.--

ա.-- Ընտանիքը.

բ.-- Դպրոցը.

գ.-- Մշակութային-ընկերային կառոյցները:

Հիմա քննե՛նք մշակոյթ ստեղծելու և զայն փոխանցելու

միջոցները:

1.- Ընտանիք

Տրուած ըլլալով որ ԼԵԶՈՒՆ Է կենսական ազդակը մշակոյթին՝ ԸՆՏԱՆԻՔԸ, կարևորութեան շարքով, ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾՕՆՆ Է: Առաջին գործօնն է թէ՛ որպէս մայրենի լեզուի օճախ, և թէ՛ մշակութային մթնոլորտ ստեղծող ազդակ:

Ընտանիքը, նաև, ամէնէն ԵՐԿԱՐԱՏԵՒ ու ԾԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆ փուլն է զաւակներու կեանքին. ու մանաւանդ՝ առաջինն է կեանքի փուլերուն: Իրականութեան մէջ, զաւակ մը, իր ծնած վայրկեանէն իսկ մուտք կը գործէ ԸՆՏԱՆԻՔ-ԱԾԽԱՐՀԷՆ ՆԵՐՍ, և իր մատուցած փոփոխ աշխարհէն կը ստանայ իր ամէնէն խորունկ ազդեցութիւնները:

Մայրը թիւ մէկ սիւնն է ընտանիքին. «ԱՌԱՋԻՆ ՈՒՍՈՒՑԻԶԸ», ու կը մնայ այդպէս մինչև վերջ՝ մանաւանդ որ ՀԱՅՐԸ դեռ նոյն ԲԱՑԱԿԱՆ Է, մանաւանդ որ՝ դպրոցները անկարող են կատարելու իրենց պաշտօնը, միւս հանրային ազդակները շեղած են իրենց բուն դերէն, եկեղեցին պարպուած է իր ազգային-մշակութային լիցքէն:

Կայ աւելի՛ն: Այսօր ամէն բան կը չափուի իր տալիք առաւել կամ նուազ արժէքով: Մեր դպրոցները յաճախողները պէտք է ունենան ա՛յն համոզումը՝ թէ բաղդատմամբ հանրային դպրոցներու, իրենք նոր, անսովոր ու գործնական առաւել արժէք մը կը ստանան: Մինչդեռ մեր տեսածը հակառակ պատկերն է այսօր: Հայկական դպրոց յաճախելը «պարտադրեալ և ժամանակի վատնում» նկատելով, աշակերտներ այդ վարժարանները կ'աւարտեն առանց բաւարար չափով հայերէն սորվելու՝ իբրև հակադրութիւն իրենց ծնողներու կամքին:

Արդ, մշակուած, զարգացած, և էովին ՀԱՅ մա՛յր մըն է միայն, որ կրնայ հասցնել այնպիսի զաւակներ, որոնք ի վիճակի ըլլան տիրապետելու իրենց լեզուին, ատա՛կ՝ ներշնչուելո՛ւ մշակոյթով, ապրելո՛ւ անով:

2.- Դպրոց

Զոհողութիւններու և սիրոյ արդիւնք թէ՛ն՝ սփիւքահայ մեր դպրոցներէն շատերը հեռու են չափուիլ կարենալէ մեր կարիքներուն հետ, ու բնաւ չե՛ն մշակութային այն օճախները, որ պարտէին ըլլալ ամէն բանէ առաջ: Երբ չեն կրնար բաւարար հայերէն սորվեցնել՝

1 Օրինակ, Աստիս Ապապայի մեր գաղութին պարագային, շատեր եղած պիտի չըլլային այն «հայը», որ են այսօր՝ առանց իրենց անձման ու «խենդ» ուսուցիչին՝ Պրն. Արսէն Աճեմեանին, որուն աշխակերտելու բախ-

դպրոցներում նպաստը մեր մշակոյթին՝ կրնայ միայն խեղճ ըլլալ:

Դպրոցներում ամէնէն խոցելի կէտերէն մէկը՝ պակասն է ԻՐԱ-ԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐՈՒ, ուսուցիչ-առաջնորդներու, որոնց օրինակին ուզէ հետևիլ նոր սերունդը: Մեր տղաքն ու աղջիկները պէտք ունին ներշնչող, խանդավառող, զոհողութիւններու հրաւիրող ուսուցիչ-ուսուցչուհիներու. ԴԱՍՏԻԱՐԱԿ-ներու, և ո՛չ թէ պարզ դասատուներու: Մեր համայնքները կարիքը ունին կրթական-մշակութային օճախներու, և ո՛չ թէ սովորական ուսումնարաններու:¹

3.- Մշակութային ազդակներ

Մշակութային կեդրոնները կարևոր շրջանակներ են, ուր քով-քովի կու գան անհատները, կը գործակցին, ու միասնաբար կը կիրարկեն ու կ'ըմբռնեն արուեստներն ու անոնց արտայայտութիւնները: Առանց այս կեդրոններուն՝ արուեստներն ու մշակոյթը կը դառնան մեկուսացած երևոյթներ, ու մաս չեն կազմեր ժողովուրդին կեանքին: Դժբախտաբար, սակայն, այս կեդրոնները յաճախ վերածած ենք կուսակցական կամ ժամանցային ակումբներու, և փոխանակ իրական մշակոյթին շուրջ համախմբուելու՝ կը համախմբուինք ուտելիքի, զուարճութեան և ոչ-մշակութային գործունէութիւններու շուրջ: Սովորաբար մարզական խաղերն ու քաղաքական-կուսակցական եռուզեռը կը շփոթենք մշակոյթին հետ:

Մշակութային գործունէութիւնները՝ մշակոյթը շարժումի վերածող ուժեղագոյն ազդակներն են: Առանց անոնց՝ խրամատներ կը գոյանան արուեստագէտներուն, արտադրուած երկերուն և ժողովուրդին միջև:

Դժբախտաբար, սփիւռքի մէջ այս գործունէութիւններէն շատերը ձևական արժէք ունին միայն, ցա՛ծ են իրենց մակարդակով, և հետևաբար ժողովուրդը աոխնքնելէ աւելի՝ յաճախ կը վանեն զայն, մանաւանդ որ ան, սովորաբար, արդէն սերտ յարաբերութեան մէջ չէ իր մշակոյթին հետ:

Մամուլը, հրատարակչականները, տեսա՛նք՝ կը գտնուին շատ տխուր կացութեան մը մէջ. մամուլը հեռու է կատարելէ իր դերը, հրատարակչականները ի վիճակի չեն «շուկայ ստեղծելու»:

Աւելի խրախուսիչ պատկեր մը չի պարզեր ԴԵԿԱԿԱՐՆԵՐՈՒ, գործիչներու, ազգային մշակներու, կուսակցական առաջնորդներու, կացութիւնը: Զմոռնանք, անոնք, ի՛նչ ալ ըլլայ իրենց անմիջական մարզը, պատասխանատու են մեր մշակոյթին նկատմամբ ալ:

Մեր ժողովուրդը, նման բոլոր ժողովուրդներուն՝ պատրաստ է հետևելու, աշխատելու, հաւատալու և զոհողութիւններ ընելու. բայց առանց ղեկավարի և առանց քաջ ու հեռատես առաջնորդներու՝ ինչպէս ամէ՛ն ժողովուրդ, մերն ալ չի՛ կրնար ինքզինք արժեցնել:

Գրականութիւնը, ինչպէս անցեալին, տակաւին կարևոր դեր մը

ունի կատարելիք հաշու իմացական աշխարհի ձևաորման մեջ, հակառակ արդի հաղորդակցական միջոցներու արագաթափ զարգացման: Հարկ պիտի ըլլայ կեանքի կոչել գրականութիւն մը, մա՛նաւանդ մանկապատանեկան գրականութիւն մը, որ հետաքրքրէ ընթերցողը և, միաժամանակ, անոր մէջ զօրացնէ իր ազգային պատկանելութեան զգացումը:

Ե.- ՄՇԱԿՈՅԹ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԱԶ (ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏ)

Անցեալի նուաճումներուն պահպանումը ՄԻԱՅՆ՝ առանց անոնց վրայ կատարելու հարազատ ու որակաւոր յաւելումներ, մշակոյթը կը վերածէ թանգարանային գոյութեան մը, գեղեցիկ, բայց մեռեալ իրականութեան մը՝ անիմաստ ազգային ինքնապահպանումի տեսակէտէն: Այլ խօսքով՝ «Մշակոյթ» բացատրութեամբ պէտք է հասկնալ ԿԵՆԴԱՆԻ ՄՇԱԿՈՅԹ-ը:

Մշակոյթին իրական ուժը ցոյց տուող սքանչելի մոյշ է, օրինակ, արևմտահայ զարթօնքը, որ իրագործուեցաւ Պոլսոյ մէջ՝ մասնակցութեամբ Մխիթարեան Միաբանութեան, Իզմիրի և այլ կեդրոններու: 19-րդ դարու կէսերէն՝ մինչև 20-րդ դարու սկիզբը, շուրջ միայն 75 տարուան շրջանի մը՝ ԴԻՄԱԳԻԾ ՈՒ ԳՈՅՈՒԹԻԻՆ ՍՏԱՑԱԻ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՒԹԻԻՆԸ ՈՐՊԷՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ. խայտաբղետ ամբոխ մը վերածուեցաւ ազգային ներգոր հաւաքականութեան մը. անցեալ ու ներկայ ունեցող ԱՂԳ ՄԸ ԾՆԱԻ իր աւերակներէն՝ ԾՆՈՐՀԻԻ ԻՐ ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ: Եւ այդ ազգը իր գոյութիւնը հաստատելու սկսաւ՝ նա՛ն ընկերային-քաղաքական միւս բոլոր մարզերուն մէջ: Մշակոյթով սկսած՝ մեր ԶԱՐԹՕՆԲը տարածուեցաւ դէպի միւս ԻՆԸ ՏԻՆԱՄԻՔ ՈՒԺԵՐՈՒՆ շրջածիրը, և մղիչ ԶՄՊԱՆԱԿԸ ԵՂԱԻ ԶԱՆՈՐԷ ԵՒՍ ԱՐԹՆՑՆՈՂ...:

Կենդանի մշակոյթի մը գոյատուրը, սակայն, անջատ և ինք-իր մէջ լրիւ երևոյթ մը չէ: Կարելի չէ ԿԵՆԴԱՆԻ ՄՇԱԿՈՅԹ ՈՒՆԵՆԱԼ՝ ԱՌԱՆՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԱԶԻ ՄԸ, որուն հետապնդումը իմաստ ու տարողութիւն տայ մշակոյթին:

Արդ, ի՞նչ կրնայ ըլլալ այդ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԱԶԸ մեզի համար՝ եթէ ոչ յոյսն ու ճիգը ԱՆԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԸ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԻՆ՝ ՄԵՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ՝ ոմանց համար, ՀԱՅ ՑԵՂԱՍՊՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ՝ բոլորին համար, կըն...:

Եւ եթէ սահմանել փորձենք համազգային երազը, ան այնպիսի երևոյթ մըն է, որուն հաճոյքով պէտք է մասնակցիլ, կամ՝ նուազագոյնը՝ դէմ չերթալ:

VI- ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ա.- Բնորոշում՝ կիրարկելի առաջադրանքներու

Ինչ որ նախորդ երկու դարերուն Պոլիսն ու Իզմիրը, Թիֆլիսն ու Վենետիկը իրագործեցին՝ ԿԸ ՊԱՏԿԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, և «փակուած հարց» է: Ներկայիս բո՛ւն հարցը՝ ՅԱԶՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ մեր կատարելիքն է. մա՛նաւանդ՝ նոր Հայաստանի կատարելիք դերը քսանմէկերորդ դարուն:

Մեր համազգային գլխաւոր ջանքը պէտք է ըլլայ կարելի՛ դարձնել որ՝

- Ազգային մշակութային ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ յառաջ գան,
- Մեր նոր մշակոյթն ու մեր առաջնորդութիւնը հասնին միջազգային մակարդակի,
- Մայրենի լեզուին անփոխարինելի վայելքն ու ծարաւը դրուի հայերու էութեան մէջ. մայրենի լեզուն հաղորդակցութեան միջոց ըլլալէ անդին՝ վերածուի՝ ազգային-մարդկային լինելութեան՝ գէթ նկատաւելի խումբի մը համար: Ըլլա՛յ խաղի, մշակոյթի և թեքնոլոգիի լեզու:
- Հայ ընտանիքը, ակումբը, շրջանակները և ղեկավարութիւնը ծառայեն մեր մշակութային զարգացումին և կազմաւորումին՝ ըստ համասփիւռ ծրագրի մը, և պատշաճագո՛յն մեթոտներով. ԸՆՏԱՆԻՔԸ՝ որպէս օրրան, ԱԿՈՒՄՔԸ՝ որպէս փորձատեղի, ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ՝ որպէս ասպարէզ, և ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ՝ որպէս ուղղութիւն,
- Եւ մեր մշակոյթը ՍԵՓԱԿԱՆԱՅՈՒԻ և ԻԻՐԱՅՈՒԻ մեր ժողովուրդին կողմէ առաւելագոյն չափով,
- Եւ յատկապէս ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ԵՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԵԱՆ համար օգտագործելի լեզու,
- Որպէսզի փոխադրուինք 19-էն 20-րդ և 21-րդ դարեր:

Բ.- Կատարելի աշխատանքներ

1.- Պէտք է փոխուի մշակոյթի հայկական հասկացողութիւնը

Մշակոյթի հասկացողութիւնը պէտք չէ սահմանափակուի սոսկ արուեստայինին և վերացական-իմացականին ծիրին մէջ:

2.- Պէտք է հիմնուին մշակութային կրթական-գործային ամառնային դասընթացքներ, մին Երևանի մէջ՝ սփիւռքահայ ուսանողներու համար, միւսը արտասահմանի մէջ՝ հայրենաքնակ ուսանողներու համար

Հայաստանի մէջ սփիւռքաբնակները դասաւանդութիւններու կը հետևին կէս օր և մնացեալ կէս օրուան ընթացքին կը կատարեն գործնական աշխատանք մը՝ կապուած մշակոյթին հետ: Այսպիսով թէ՛ կը սորվին գրական լեզուն, թէ՛ փորձառութիւն կ'ունենան խօսակցական լեզուին հետ, թէ՛ կը ճանչնան Հայաստանի աւօրեան, ու թէ՛ գործնապէս կը մարզուին մշակութային ճիւղի մը մէջ. և այս բոլորը՝ իրենց ստացած ուսումին զուգընթաց: Նոյն եղանակով, սփիւռքի մէջ (ըսենք՝ Մեղգոնեան Կրթական Հաստատութիւն) հայրենաքնակ ուսանողները կէս օր կը հետևին դասաւանդութեան և մնացեալ կէս օրը գործնական աշխատանք մը կը կատարեն՝ կապուած օտար մշակոյթի մը հետ, որպէսզի հայկական մշակոյթին ապահովուի զարգացման աւելի լայն կարելիութիւն մը՝ օտար մշակոյթներու բարեխառնութեամբ:

3.- Պէտք է հաստատուի համահայկական մշակութային նախարարութիւն մը

Նախարարութիւնը, կապուած անմիջականօրէն վարչապետին, իր աւօրեայ ծրագիրներու կատարումէն բացի՝

- Կը համակարգէ մշակոյթի զանազան մարզերուն հետ այլ նախարարութիւններու առընչութիւնները.

- Նախաձեռնարկ կ'ըլլայ Հայաստանի և արտասահմանի հայութեան միջոցներով հայկական մշակոյթի զարգացման համար անհրաժեշտ տնտեսական և բարոյական ուժին գոյացման.

- Կը ստանձնէ դերերը.՝

- Հսկելու տեղեկատուութեան ընթացքին ու որակին.

- Արժևորելու ձեռք բերուած արդիւնքները.

- Ներգործելու ծրագիրներու գործադրութեան վրայ:

Նախարարը կ'ունենայ երեք տեղակալներ՝ մին Հայաստանէն, իսկ միւսները սփիւռքէն և «ներքին սփիւռքէն»: Տեղակալներուն միջոցով կ'ապահովուի ամբողջական գործակցութիւն մը հայութեան բոլոր հատուածներուն միջև, և մշակուած ծրագիրներուն գործադրութիւնը կը ստանայ համահայկական տարողութիւն:

• • •

Անցնող իւրաքանչիւր տարի ԱՆՓՈՒՍԱՐԻՆԵԼԻ ԿՈՐՈՒՍՏ մըն է հայութեան համար՝ եթէ գոհանանք խօսելով ու վերլուծելով, անկիրարկելի ծրագիրներ մշակելով, և յետաձգելով գործքը:

Ժամանա՛կն է որ որդեգրենք հայ ազգային մշակոյթը, հակամշակոյթն ու համամշակոյթը, և գուրգուրանք անոնց վրայ ու անեցնենք զանոնք:

Որքան ալ բարդ ու բազմաճիւղ, և որքան ալ ենթակառոյցները թերի, պակասաւոր կամ բացակայ՝ կարելի՛ է նոր աւիշ ներարկել հայ մշակոյթի աշխարհին, համահայկական շինուկով:

Յիշե՛նք իր բոլոր մարտահրաւերներով 2025 թուականը, որ մեզմէ ընդամէնը ակնթարթ մը անդին է:

Մալխասեան Հիմնարկութեան նշանաբանն է՝ ԳՈՐԾՈՎՔ ԵՒ Ո՛Չ ԲԱՆԻԻՔ: Ինչո՛ւ բոլորիս նշանաբանը չդարձնենք զայն:

VII- ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1.- Մեր ուսումնասիրությունը շօշափեց սփիւոքի և Հայաստանի մշակութային համագործակցության վերաբերող հարցերուն մեծամասնությունը, և փորձեց բանաձևել գործնական առաջարկներ:

Նաև ջանաց տալ մեր ժողովուրդին կեանքին մէկ համապարփակ պատկերը, և հանրության ուշադրությունը հրաւիրել բարեփոխումներու կարելիութեան վրայ:

2.- Նման տարողութեամբ ուսումնասիրութիւն մը կու գայ երիտասարդ հիմնարկութենէ մը՝ Մալխասեան Հիմնարկութիւնը, փոխանակ գալու համահայկական մարմինէ մը: Պարզ է որ մեր համագգային կազմակերպութիւնները կա՛մ պահանջքը չեն զգացած մեզնի աշխատութեան մը, կա՛մ չեն ունեցած միջոցները:

3.- Սփիւոքը միջազգային իրականութիւն մըն է. բայց կը թուի որ ո՛չ Հայաստանը և ո՛չ ալ սփիւոքը անհրաժեշտ տարողութեամբ կ'անդրադառնան այս իրողութեան, և հետևաբար չունին դարմանումի և լուծումի համապատասխան առաջարկներ ներկայացնող ղեկավարներ ու կազմակերպութիւններ:

4.- Վերոյիշեալ երևոյթները կը թելադրեն որ հայ ժողովուրդը կը պարտի վերադառնալ իրողութիւններու ակունքին (back to basics)՝ իր կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ անխտիր, և վերամշակել իր գոյութեան բոլոր երեսները՝ սկսելով ամէնէն նախնականէն, ձգտելով դէպի բարձրագոյն մակարդակ:

Առանց այս հիմնական ու համապարփակ ճիգին, հայութիւնը չի կրնար վերածուիլ 21-րդ դարը դիմակալելու ատակ յառաջադէմ ժողովուրդի ու պետականութեան:

5.- Այս առաջադրանքին իրագործումին ճանապարհին վրայ՝ առաջին քայլը պէտք է ըլլայ համագգային կշիռ մը ունեցող համահայկական նոր և անկախ հիմնարկի մը հաստատումը, որ ըլլայ խորհրդակցաժողով (think tank), և թէ՛ իր ուսումնասիրութիւններով, ու թէ՛ փորձային աշխատանոցներով (experimental laboratories)

միջազգային իրականություններն ու նուաճումները ծանոթացնել մեր ժողովուրդին՝ իրենց ճշգրիտ պատկերով ու տարողությամբ:

6.- Այս հիմնարկը, որպեսզի արդիւնաւէտ ըլլան իր ճիգերն ու աշխատանքը, կը պարտի առաւելաբար հաշուետու ըլլալ հանրութեան՝ տարեկան տեղեկագրեր ներկայացնելով հայ ժողովուրդին, և այդ տեղեկագրերու արձագանգներուն հիման վրայ վերանայելով իր գործունէութեան:

7.- Խօսելով Մալխասեան Հիմնարկութեան դերին մասին, ան՝ ա.- իր միջոցները պիտի կեդրոնացնէ վերը ներկայացուած հիմնարկին ստեղծումի աշխատանքներուն վրայ, և նաև ու մանաւանդ աշակցի միջազգային օժանդակութիւն ու գործակցութիւն ապահովելու ուղղութեամբ:

բ.- Պիտի հաստատէ ուղղակի կապեր հայաստանեան կազմակերպութիւններու և հայրենաբնակ անհատներու հետ, որոնք տեսիլքն ու միջոցները ունին ստեղծելու «միտքի այս ազատ գօտին», որ մեր առաջարկած հիմնարկը պարտի ըլլալ:

գ.- Պիտի ջանայ ներգրաւել այլ արժեքաւոր հիմնարկութիւններ ևս այս աշխատանքին թափ տալու համար:

* * *

Հայաստանի անկախացումով բոլորս ալ վերածուած ենք անհորձ ու նորավարժ աշակերտներու: Ծփոթութիւն կը տիրէ ամէն մարզի մէջ, ամէն տարիքէ անձերու և շրջանակներու մօտ:

Այս ուսումնասիրութիւնը, անշուշտ, աւելի ամբողջական պիտի ըլլար՝ եթէ կարենայինք ապահովել ներդրումները հայաստանաբնակի մը, «ներքին սփիւռքի» բնակիչի մը և Հայաստանէն վերջին տարիներուն արտագաղթածի մը:

Ամէն պարագայի, թէ՛ ներսէն դուրս դիտելու, և թէ՛ հակառակը ընելու պարագային, ականատես կը դառնանք բազմաթիւ անպատեհութիւններու: Փորձառու աչք մը անմիջապէս պիտի տեսնէ այն բացառիկ առիթները, որոնք Սփիւռքի պակասները կը ներկայցնեն Հայաստանին և Հայաստանի պակասները՝ Սփիւռքին:

Այս ստեղծուած անպատեհ կացութեան զոհը մնալու փոխարէն, հարկ է դառնալ անոր տէրը՝ յաջողելու համար: Հարկ է ճանչնալ բոլոր այն գործօն (տինամիք) ուժերը, որոնց շնորհիւ կրնանք զարգացնել համահայկական մշակոյթ մը, որ ունենայ իրաւաստիկ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ:

Մեր ուսումնասիրության մէջ մենք տոյինք կարգ մը մանրամասնութիւններ, բայց իմնական փափաքելին մասնագէտներու համաշխարհային մտային աւագանի մը հետ և անոր միջոցով կատարուելիք աշխատանքն է:

Մեր դիմագրաւած հարցերը յարատև փոփոխութեան և մշտական եղաշրջումի (evolution) մէջ են, հետևաբար պիտի կարօտին համապատասխան մասնագէտներու մշտական քննարկումին:

Մալխասեան Հիմնարկութիւնը պատրաստ է, ի հարկին, աւելի ծաւալուն ուսումնասիրութեամբ մը առաւել ևս իմնաւորելու այս հետազօտական աշխատանքին մէջ հակիրճ կերպով պարզուած տեսակէտները, բայց և այնպէս կը յուսայ որ այս ուսումնասիրութիւնը նախաքայլը ըլլայ ստեղծումին ցանկալի մտաւագանի (think tank) մը, որ յաջողի ընտանիք-դպրոց-մշակոյթ շղթայով հասնիլ Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններու ցանկալի վիճակին:

Յաջորդող էջերով կու տանք
Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանի ուսումնասիրութիւնը, որ իրմէ խնդրած էինք
պատրաստել ի պատասխան Պր.
Գագիկ Յարութիւնեանի հարցա-
րանին:

Մ.Մ.

ՈՍԿԵԱՅ ԱՌԻԹՂ

*Ապրե՛ք երեխեք, բայց մեզ պէս չապրեք:
Յովհաննէս Թումանեան*

Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին փոխ-նախագահ Գագիկ Յարութիւնեանին կողմէ Մկրտիչ Մալխասեանին տրուած հարցարանը՝ Հայաստան-սփիւռք փոխ-առընչութիւններու վերաբերեալ,¹ մեկնակէտ մըն է: Հոն ակներև է բովանդակ հայութեան ներկայ կացութեան քննարկման, ապա նաև՝ այդ քննարկման արդիւնքներուն հիման վրայ՝ Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւնները նոր մակարդակի մը հասցնելու դիտաւորութիւնը:

Որոշ է թէ Հայաստանի մէջ ստեղծուած է նոր կացութիւն մը անկախութենէն ետք. կացութիւն՝ որ իր նկատառելի ազդեցութիւնը ունեցած է նաև գաղթաշխարհի հայկական հաւաքականութիւններուն վրայ:

Նոյնպէս որոշ է թէ կայ նոր մտածողութիւն մը թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ սփիւռքի մէջ. մտածողութիւն՝ որ ձևաւորուած չէ կանխակալ մօտեցումներով:

Կա՛ն նաև առանձնապատուկ իրավիճակներ զանազան գաղութներու մէջ: Աւելի՛ն, պիտի ըսէինք՝ որքան գաղութ, այնքա՛ն մէկը միւսէն տարբեր իրավիճակ. յաճախ՝ բազմազան իրավիճակներ գաղութի մը բաղադրամասերուն մէջ (Ֆրեզնօ բնակող հայը իր

¹ Ահաւասիկ այդ վեց հարցերը.–

1. Հայաստանում ստեղծուած կացութիւնը անկախութիւնից յետոյ, ընդհանուր հայկական առումով:
2. Նոր իրականութիւնը և նոր կացութիւնը սփիւռքում.
ա.– Ընդհանուր նոր մտածողութիւնը սփիւռքում.
բ.– Առանձնապատուկ իրավիճակները տարբեր գաղութներում և ըստ տարբեր կառոյցների:
3. Հայաստանի պետութեան դերն ու դերակատարութիւնը սփիւռքի հարցում:
4. Սփիւռքի դերը ազգապահպանման և ազգային պետութեան գոյացման ու զօրացման գործում:
5. Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւնների արդի վիճակի գնահատումը:
6. Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւնների ցանկալի վիճակը. դրան հասնելու նպատակները, խնդիրները, միջոցները, մեխանիզմները:

ներքին թե արտաքին աշխարհով տարբեր է Պոսթոն բնակող հայեն, ինչպես որ Ղամիշլի բնակողը տարբեր է Հալէպ բնակողէն...): Միսալ պիտի չըլլար ըսել՝ որքան գաղութ, այնքան մշակոյթ:

Ինչպէս կը պարզուի հարցարանին երրորդ և չորրորդ հարցումներէն, կայ տակաւին Հայաստանի պետութեան փափաքը՝ դերակատարութիւն մը ունենալու սփիւռքի մէջ, և ակնկալութիւնը՝ որ սփիւռքն ալ դերակատարութիւն մը ունենայ թէ՛ ինքնապահպանման և թէ՛ հայկական պետութեան զօրացման մէջ:

Հարցարանին վերջին երկու հարցումները կը յուշեն թէ գոհացուցիչ չէ Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւններու ներկայ վիճակը, ինտուսաքար՝ զայն պէտք է հասցնել ցանկալի մակարդակին:

* * *

Քննելէ առաջ նշուած հարցարանը, կատարենք կարգ մը հաստատումներ, որոնք անհրաժեշտ են պարզաբանելու համար մեր մօտեցումը խնդրոյ առարկայ հարցին:

ա.- Հաւաքական կեցութիւնը կը պայմանաւորէ հաւաքական գիտակցութիւնը, այնպէս ինչպէս հաւաքական գիտակցութիւնը կը պայմանաւորէ հաւաքական կեցութիւնը: Յարատև փոխազդեցութեան և ներգործութեան մէջ են հաւաքական գիտակցութիւն ու կեցութիւն:

բ.- Ինչ որ ճիշդ է հաւաքականութեան մը համար, ճիշդ է նաև հաւաքականութիւնը բաղկացնող անհատներու համար: Անհատի մը կեցութիւնը կը պայմանաւորէ անհատին գիտակցութիւնը, և կը պայմանաւորուի անհատին գիտակցութեամբ: Նոյնպէս՝ անհատական և հաւաքական կեցութիւններ ու գիտակցութիւններ կը պայմանաւորուին իրարմով՝ յարատև փոխազդեցութիւններու և ներգործութիւններու բերումով:

գ.- Մշակոյթը՝ ընկերային երևոյթ, հանրագումարն է հաւաքականութեան և անհատին ստեղծագործական բոլոր այն արտայայտութիւններուն, որոնք կը միտին հաւաքականութեան և անհատին կենսապայմաններու բարելաւումին:

դ.- Լեզուն, իբրև գրաւոր կամ բանաւոր արտայայտութեան և հաղորդակցութեան միջոց, բայց մանաւանդ իբրև մտածողութեան միջոց, կը կազմէ հիմքը մշակոյթին:

ե.- Հայկական մշակոյթը հայելին է հայութեան կենսապայմաններուն և կենսաձևին: Անոր արտացոլացումին եղանակով պայմանաւոր է հայութեան ասպագայ կենսաձևին մարմնաւորումը:

զ.- Ձևը՝ արդիւնքը ձևաւորումի գործողութեան, է անձնութեան վախճանը, որ իր մէջ կը կրէ սաղմը նոր անձնութեան մը:

Է.- Անհատի, հաւաքականութեան, ընդհանրապէս մարդկութեան անվերջ աստիճանաձև զարգացումը կը կատարուի հանգրուանային նպատակադրումով և իրագործումովը ձևերու, որոնք կը պայմանաւորեն տեսակն ու որակը նաև յաջորդ սանդղամասին:

ը.- Հայ մշակոյթը քննելու, վերաքննելու և վերակերտելու աշխատանքին գլխաւոր թիրախը պիտի ըլլայ հայ ժողովուրդը նոր, յառաջացեալ, բարելաւ վիճակի մը հասցնել՝ իր ստեղծագործական բոլոր արտայայտութիւններուն մէջ, միաժամանակ գոյացնելով հասարակաց առանցք մը, որ ըլլայ կեդրոնաձիգ ուժը աշխարհասփիռ հայութեան:²

թ.- Հասարակաց առանցքը կենսական է անոր համար որ այսօր աշխարհի չորս ծագերուն կան հայկական համարուող և հայկականի յաւակնութիւն ունեցող բազմաշերտ մշակոյթներ..., ինչպէս նաև զանազան վայրերու մէջ զանազան ուժգնութեամբ ու թափով կատարուող ձուլումի գործընթացներ:³

ժ.- Հայաստանը խարխիսն է ՀԱՅութեան գոյութեան և խորհրդանիշը՝ ՀԱՅութեան յաւերժութեան:

² 1988-ի Դեկտեմբեր 7-ի չարաղէտ երկրաշարժէն ի վեր, արևմտեան մշակոյթով սնած և անոր բարիքները վայելած նախանձախնդիր անհատներ կամ խմբաւորումներ իրենց համար նպատակակէտ դարձուցած են Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը հասցնել արևմտեան աշխարհի երկիրներու և ժողովուրդներու մակարդակին... արևմտականացնելով զայն:

Ձգտումը ձեռք կը բերէ աղիտաբեր նկարագիր, երբ «արևմտականացում»ի տակ կը հասկցուի՝ հակասումը ամէ՛ն «արևելեան» վարք ու բարքի և ամէ՛ն ազգային նուաճումի. նուաստացումն ու մերժումը մեր ազգային, ՀԱՅ մշակոյթի փառաւոր հարստութեան, որմէ լոյս և բարութիւն կարելի է բաժին հանել համայն մարդկութեան. հերքումը նոյնիքն հայու դարերէ ի վեր կուած ու կոխուած նկարագրի գիծերուն: Կասկած չկայ թէ պէ՛տք է ձերբազատուիլ արատաւորէն ու թերիէն. պէ՛տք է օրինակել ու որդեգրել ուրիշին լաւ ու բարելաւը. բայց Ո՛Ղ ուրացումովն ու անտեսումովը ազգային արժէքին՝ տգիտաբար թէ աչլապէս: Խորհրդային հասարակարգը ճգնեցաւ արհեստականօրէն փոխել հայկական հողին շաղուած հայ մարդուն նկարագիրը՝ «նոր մարդ» ստեղծելու տարագին տակ: Եւ ձախողեցաւ: Հիմա սփիւռքահայ նախանձախնդիրներ կը ջանան փոխել նոյն մարդը, այս անգամ «արևմտականացնելու» պիտակին ներքև: Պիտի ձախողին: Բայց ինչպէս որ խորհրդային ճիգերը վնասեցին անոր ու աղարտեցին զայն, այնպէս ալ ներկայ ջանքերը պիտի աղճատեն զայն...:

Մեր ուղին պէ՛տք է ըլլայ մեր ազգային-հաւաքական ուրոյն դիմագիծին պահպանումն ու զարգացումը մեր դարակուտակ պատմական, մշակութային, հոգևոր արժէքներու հիմքին վրայ և անոնց մաքրազտումով միայն՝ ձերբազա՛տ թերարժէքութեան մերժելի զգացումէ և հպա՛րտ գիտակցութեամբը մեր արժէքներուն:

³ Ամերիկաբնակ հայուն առօրեային մաս կը կազմեն սակարանն ու

Ժա.- Սփիւռքը ամբողջութիւնն է հայ պետականութեան ան-
միջական ոլորտէն դուրս գտնուող ԿԱԶՄԱԿԵՐՊ հայ հաւաքա-
կանութիւններու: Հօգոյ ու կենսունակ է ան, երբ կենդանի է իր կա-
պը Հայաստանի հետ և ունի ան իր գոյատևութիւնը իմաստաւորող
նպատակ. և տկար ու մահամերձ է ան, երբ խզուած է իր կապը
Հայաստանի հետ և աղօտած՝ իր գոյատևութեան նշանակութիւնը:⁴

Ժբ.- ՀԱՅութիւնը,- աշխարհի ո՛ր կողմն ալ կայք հաստատած

սակարանային վիճարկումները. մինչ սուրիահայը, որ ճնշող մեծամասնու-
թեամբ հետո է սակարանէն, ունի բոլորովին տարբեր հետաքրքրութիւններ:

Սուրիա, Լիբանան, Եգիպտոս տակաւին անուանակոչութիւններու առի-
թով կը լսուի «Անունո՛վդ ապրիս» մը.- օսմանեան և այլ տիրապետու-
թիւններու ներքն հայերու բուն ժողովրդային ազդեցութեամբ ձևաորում
բարեմաղթութիւն մը՝ իբրև ինքնապահպանումի արտայայտութիւն: Եւրո-
պայեան և ամերիկայեան հայեր վաղուց հրաժեշտ տուած են ազատ
աշխարհին անձնաօթ աշդպիսի արտայայտութիւններու:

Ասոնք մասնակի, թերևս նաև աննշան զանազանութիւններ են:

Հիմնական զանազանութիւնը լեզուներու գործածութիւնն է. այսինքն՝
գործածութիւնը մշակոյթի հիմնական բանալիին:

Կարելի չէ ըլլալ յունախօս հայ մը, որ չի կրնար հասկնալ արաբախօս
կամ սպանախօս հայերն ու հաղորդակցիլ անոնց հետ, և յաւակնիլ տէր
ըլլալ հայկական մշակոյթի...:

Գլխաւոր զանազանութիւն մըն է նաև տուեալ երկրին նկատմամբ
քաղաքացիական զգացողութիւնը: Կարելի չէ ակնկալել որ Միջին Արևելք
բնակող հայերու հաւաքականութիւն մը,- որ տակաւին կը գործէ այն
գիտակից կամ ենթագիտակից մտապատկերով՝ թէ տուեալ երկիրը
Ժամանակաւոր հայրենիք մըն է,- և Միացեալ Նահանգներու քաղաքացի
հայերու հաւաքականութիւն մը,- որ Միացեալ Նահանգները կը դառնի
իբրև իր մնայուն հայրենիքը,- ունենան նոյն և նման մշակոյթ՝ թէև
նկատուի հայ օտարներու կողմէ, և կամ իրենք զիրենք ներկայացնեն իբրև
հայ:

Հայաստանաբնակ հայուն գլխաւոր մտահոգութիւնը,- նեղ մօտե-
ցումով մը,- կրնայ ըլլալ Հայաստանի զօրացումն ու զարգացումը ամէն
բնագաւառի մէջ, ապա նաև,- լայն առումով մը,- աշխարհի զարգացումը:
Արտահայաստանցի հայուն գլխաւոր մտահոգութիւնը կրնայ բաժնուիլ
երեքի.- երկիրը, որուն քաղաքացին է ան, Հայաստանը, և աշխարհը:

⁴ Տեղին պիտի ըլլայ կատարել ընդգծում մը: Սփիւռքը մեր ժողովուրդի
պարագային հին երևոյթ մըն է: Մենք սփիւռք ունեցած ենք միջին դարերէն
սկսեալ: Բայց բնա՛ւ չենք ունեցած հայ անկախ կամ կիսանկախ
իշխանութիւններու կողմէ (աշխարհիկ թէ հոգևորական) ճիգ մը՝ սփիւռքի
հետ կենդանի կապ հաստատելու: Կարելի չէ մատնացոյց ընել միջին
դարերէն մինչև անցնող դար գրաւոր աղբիւր մը, ուր ի յայտ գայ սփիւռքի
նկարագրութեամբ կամ մարդահամարով և կամ հնարաւորութիւններով ու
նակատագրով զբաղելու լուրջ ճիգ:

ըլլայ,- կը բաժնէ ՄԷԿ և ՆՈՅՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐ, որով այդ ճակատագրին ձևաորոմը անհրաժեշտ կը դարձնէ ունենալ ՄԷԿ և ՆՈՅՆ ԾՐԱԳԻՐ, ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ:

Ժգ.- ՀԱՅԹՈՒԹԻՆՆԵՐ Ի ՎԻՃԱԿԻ Է անփոխարինելի գերդրոմ ունենալու ազգերու միջև համաշխարհային նոր որակի համակեցութեան մը ստեղծման մէջ, որովհետև մեր ժողովուրդն ու հայրենիքը ունին դարերու եզակի փորձ մը.- քաղաքակրթութեան օրրան և քաղաքակրթութիւններու խաչմերուկ, Արևելքի և Արևմուտքի հանդիպակէտ, աշխարհակալ, պետականագութիւն, ցեղապանութեան զոհ, խաղաղապաշտպան, իրաւատէր ու իրաւապահանջ: Այլ խօսքով, միաձուլումը այնպիսի պատմական փորձառութիւններու, որոնց համադրումին դժուար է հանդիպիլ ուրիշ ժողովուրդի մը մօտ: Տակաւին այլ խօսքով՝ սեփականատէրն ենք մշակոյթի մը, որ պատմութեան բոլոր ձախողութիւններն ու յաջողութիւնները, պարտութիւններն ու յաղթանակները, արհաւիրքներն ու նուաճումները վերածուած են խաղաղասիրութեան, բարութեան, լուսապաշտութեան, վերապրումի անընկճելի կամքի նրբաթելի մը, որ կրնայ մարդկութեան բարօրութեան և խաղաղ գոյակցութեան ձգտող ազգեր շաղախել իրարու:

Համաշխարհային քաղաքակրթութեան մէջ այսօրինակ դերակատարութեան մը տեսլականովն է որ մենք կ'ուզենք, ահաւասիկ, մօտենալ Հայաստան-սփիւռք առընչութիւններու հարցին, որ ուրիշ բան չէ մեզի համար, եթէ ոչ ՀԱՅԹՈՒԹԵԱՆ ամբողջական կարողականութեան վերբերումը:

* * *

Հիմա դառնանք հարցարանին և առնեն'ք, մէկ առ մէկ, յիշեալ վեց հարցերը:

1.- Անկախութենէն ետք Հայաստանի մէջ ստեղծուած կացութիւնը հակիրճ բառերով ներկայացնելու համար կարելի է տարբեր տեսանկիւններէ մեկնելով կատարել զանազան հաստատումներ: Ոմանք կրնան զայն կոչել անցումային շրջանի իրավիճակ (անցում՝ կեդրոնացեալ ընկերվարական տնտեսութենէ ազատ շուկայական յարաբերութեան, ամբողջատիրութենէ՝ ժողովրդավարութեան, կախեալութենէ՝ անկախութեան), ուրիշներ կը փորձուին ինքահաստատումի իրավիճակ նկատել զայն, իսկ մենք զայն կը նկատենք ծննդոցի իրավիճակ, որ անխուսափելիօրէն կը նախորդուի քառով կամ անձնութեամբ: Ինչպէս որ կրօնական հասկացողութեամբ աստուած անձնութենէն ստեղծեց ձև ու ձևեր (ամբողջ արարչութիւնը), ինչպէս որ արուեստագէտ մը իր միտքի և յղճերու անձնութենէն դուրս կը բերէ ձևեր (արուեստի վերջնականապէս

ձևաորոշում ստեղծագործությունները), այնպես ալ հայ ժողովուրդը իր չսպասած մէկ պահուն իր դիմակալած հսկայ անձնութենէն հրաւիրում է ներկայ հանգրուանին դուրս բերելու ՆՈՐ ԶԵԻՈՎ, Հայաստան մը, որուն գոյատևութիւնն ու բարգաւաճումը իրենց երաշխիքը կրնան գտնել միայն ՆՈՐ ԶԵԻՈՎ հայութեան մը մէջ:⁵

Ծննդոցի այս քառասլին շրջանին մէջ կը նկատենք հինի և նորի յաւիտենական բախումը. հինին արմատականօրէն կառչելու կամ հինէն հապճեպով հրաժարելու երկոյթներ. նորին հանդէպ ընդդիմութիւն, վերապահ ընդունելութիւն, և պաշտամունքի հասնող խանդավառութիւն, ևլն.:

Այդ երկոյթներէն, սակայն, մենք պիտի առանձնացնենք քանի մը հատ միայն, զանոնք աղերսելու համար մեր նիւթին:

Տնտեսական մարզի մէջ կը նշմարենք անհնքնաբաւութիւն և պարտքերու կոտակում՝ ազգային-պետական չափանիշով. ազատ շուկայական յարաբերութիւններու աստիճանական զարգացում. սակաւաթիւ ձեռներէց անհատներու հարստացում և միջին դասա-կարգէն անհատներու մեծաթիւ աղքատացում. ուժանիւթի անբա-ւարարութեան հետևանքով արդիւնաբերութեան կաղացում. օտար ներդրումներ և Հայաստանի ազգային հարստութիւններու արտա-հանման մենաշնորհներու տուչութիւն հայ բայց նաև ոչ-հայ ներդրումներու:

⁵ Անհրաժեշտ է որ բացատրութիւն մը տանք նոր հայութեան մասին: Կրօնական ուսմունքներու հիմնական ձգտումներէն մին եղած է նոր մար-դու կերտումը: Նոյնպիսի ձգտում յաւակնած է ունենալ համայնավարական վարդապետութիւնը: Քիչ անգամ ուսմունքներ և վարդապետութիւններ յաջողած են իրենց ամբողջական դաւանանքին համապատասխան նոր մարդ կերտելու իրենց յառաջադրանքին մէջ. բայց անոնք մեծապէս ազդած են մարդոց բարեշրջական (կամ յոռեշրջական) հոլովոյթին վրայ: Երբ կը խօսինք նոր հայու մասին, ուսմունքային-վարդապետական պատրանքներով չէ որ կ'առաջնորդուինք, այլ՝ նկատի ունինք այն իրողութիւնը, որ գիտակցութեան և կեցութեան փոխազդեցութիւններու որոշ հունաւորումով կարելի կ'ըլլայ ստեղծել հաւաքական նոր տիպարներ: Հե-տաքրքրական է պարագան օսմանեան լուծի տակ հեծած ժողովուրդներու: Ըստ օտար ճանապարհորդներու վկայութեան, տասնվեց և տասնէօթերորդ դարերուն արդէն իսկ յոյներու և հայերու մօտ նշմարելի էր կամաւորապէս թրքանալու ճիգ մը, որպէսզի թուրքերու համահաւասար իրաւունքներով շարունակեն իրենց կեանքը: Քրիստոնեաներ հալածելու և անոնց վրայ բռնաճալու ԿԵՅՈՒԹԻՒՆՆԸ թրքացման փորձերու ընդդիմացող հայուն և յոյնի մէջ յառաջացուցած էին նոր ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆ մը, որով և նոր յոյն մը կամ հայ մը: Թող որ, այս մասնաւոր պարագային, նոր գիտակցութիւնը այնպիսի արմատական փոփոխութիւն մը մտցուցած էր փոփոխելիին մէջ, որ ան կորսնցուցած էր իր էութիւնը և ձեռք բերած նոր էութիւն, որով և նոր տեսակ ու որակ: Մեր առաջադրածը էութեան փոփոխութիւն չէ, այլ՝ բարեշրջում կամ եղաշրջում:

Մշակութային գետնի վրայ կը գտնենք համատարած ընկրկում: Նախապէս պետութեան հոգածութիւնը վայելող արուեստներն ու գիտութիւնը մնացած են պատահական շիճուկներու գութին. թէև բազմացած է թիւը մամուլին, բայց զգալապէս կրճատուած է ծաւալը գրահարատարակչութեան. կատարողական արուեստները կորսնցուցած են իրենց երբեմնի տարողութիւնը. հայ միտքը բռնած է գաղթի ճամբան:

Կրթական դաշտը հաւանաբար ամէնէն աւելի թողլքեալ վիճակը կը պարզէ՝ ուսուցիչ-դասախօսներով, աշակերտ-ուսանողներով, թէ դպրոց-համալսարաններով. կա՛յ դասագիրքերու պակաս. կա՛յ նոր դասագիրքերու հրատարակութեան կարիք. կա՛յ միջազգային հիմնարկներու ներդրում՝ նոր դասագիրքերու հրատարակութեան համար, բայց չկա՛յ ազգային ծրագիր մը, որուն հիման վրայ պատրաստուին անոնք՝ նպաստելու նոր կացութեան, նոր գիտակցութեան, նոր ձևով հայութեան գոյացման:

Կրօնական առումով, ականատես կը դառնանք եկեղեցոյ և եկեղեցականներու աշխուժացման. ժողովուրդին մէջ կը բորբոքի կրօնական զգացումը. յարանուանութիւններ և աղանդներ կը փութան գործելու երկրին մէջ: Բայց կրօնական զգացումներու քովն ի վեր՝ կ'աճի նաև ան-իմացութիւնը (ակնոթիսիզմ):

Ընկերային մարզի մէջ կը հանդիպինք հաւաքական հոգեբանութեան ամենաարագ փոփոխութեան: Օտարամուտ բարքեր կ'աճին. դրամապաշտութիւնը ինքզինք զգալի կը դարձնէ իւրաքանչիւր քայլափոխի. մշակոյթի գործիչներ այլևս ո՛չ միայն չեն արժանանար երբեմնի յարգանքին, այլև առարկայ կը դառնան ծաղրի ու արգահատանքի, ևլն.:

Բնակչագրական առումով երկիրը կը տառապի լուրջ արիւնահոսութենէ մը: Օտար երկիրներ դիմող հարիւր հազարաւոր հայեր իրենց մեկնումով կը նուազեցնեն պաշտպանական և առ հասարակ մարդուծի կարողականութիւնը երկրին, միաժամանակ վնաս հասցնելով բոլոր միւս մարզերուն (ընդհանրապէս սպառողական շուկայի կրճատում, այդ շուկան ըլլայ արդիւնաբերական թէ «արուեստներու»):

* * *

2.- Ի՞նչ է սփիւռքի արդի վիճակը. այսինքն՝ սփիւռքի մէջ արձանագրուած խմորումները Արցախի ազատագրական շարժման պրոթիւմէն, 1988-ի Դեկտեմբերին հայրենաքնակ մեր ժողովուրդը կոտորակած, զայն դժբախտացուցած ու հայրենիքին տնտեսական ու ընկերաքաղաքական կեանքը անբնականոնացուցած երկրաշարժէն, ապա նաև հայութեան առջև նոր ճամբաներ բացած անկախութեան հռչակումէն ի վեր:

Ընդհանուր առմամբ, Միջին Արևելքի մէջ աւելի մեծ հետաքրքրութիւն հայրենիքի նկատմամբ, մինչ Եւրոպայէն մինչև Միացեալ Նահանգներ ու Հարաւային Ամերիկա՝ ցեղի ձայնի և խիղճի զարթոնում մը հայորդիներու մօտ, որոնք մինչ այդ կորսուած կամ անտարբեր կը նկատուէին աշխուժօրէն ազգային կեանքի մէջ նետուած այլ հայորդիներու կողմէ:

Ազգային բեմի վրայ փալլող նոր դէմքեր և անշքացող հին դէմքեր:

Ասանդական քաղաքական, բարեսիրական, մարզական թէ այլ բնոյթի կազմակերպութիւններու մէջ գաղափարախօսական, վարքագծային, կառուցային, առաջնադասութիւններու և այլ կարգի փոփոխութիւններ ու վերիվայրումներ, յաճախ նաև՝ խարխալումներ:

Նոր խմորումները, ինքնաբերաբար թէ արտաքին գործօններու որոշիչ ազդեցութեամբ, կը կատարուին երկու ուղղութեամբ.

ա.- Տարանջատում և մասնատում,

բ.- Համախմբում և միասնականացում:

Այլ խօսքով, մէկ կողմէ երևան կու գան փոքր և հիմնականին մէջ մասնակի ծրագիրներ հետապնդող նոր կազմակերպութիւններ (Հայ Կանանց Միջազգային Ընկերակցութիւն, Ամերիկահայ Ներազդման Յանձնախումբ/Արմինիըն Էմերիքըն Էքշըն Քըմիթի), միւս կողմէ ի յայտ կու գան համա-կազմակերպութիւններ՝ կազմուած իրարմէ անջատաբար գործող աւանդական յարաբերաբար մեծ կազմակերպութիւններու համախմբումով (Հայաստան Համահայկական Հիմնադրամի տեղական մարմինները) կամ նորա-կազմ փոքր կազմակերպութիւններու մէկտեղումով (Ֆրանսահայ Կազմակերպութիւններու Համախմբումը/Ֆորում):

Այս երևոյթներուն դրդապատճառները բազմերանգ են: Հայրենիքին օգտակար դառնալու մղող հայրենասիրական ազնիւ զգացումներ, հայրենի կառավարական մարմիններու հետ ուղղակի շփման մէջ ըլլալու հմայք և փառասիրութիւն, աւանդական կազմակերպութիւններու նկատմամբ վերապահութիւններ և դժգոհութիւններ, Հայաստանի կարիքներուն ծաւալն ու բազմակիւթիւնը, արցախահայութեան կարիքներու տարողութիւնն ու բազմազանութիւնը կը կազմեն հիմնական առարկայական ենթահողը այդ երեւոյթներուն: Ասոնց պէտք է աւելցնել Հայաստանի իշխանութիւններուն վարած քաղաքականութիւնը, որ սկիզբէն և էթ բնորոշուեցաւ սփիւռքի մէջ աւանդական կառուցներու և մասնաւորապէս քաղաքական կուսակցութիւններու տկարացման յատկանիշով:

Բայց անկախաբար Հայաստանի իշխանութիւններու վարքագիծէն՝ կային արդէն սփիւռքի կազմակերպական տկարացումին առաջնորդող այլևայլ ազդակներ:

ա.- Ձուլում- որ կազմակերպականօրէն դիտելով՝ ուժասպառող երևոյթ մըն է. ան կ'ընդգրկէ ընդհանրապէս հայկական ամէն ինչէ իրենց կապը գիտակցաբար խզած ծագումով հայ անհատներ:

բ.- Այլուրացում- բազմաշերտ երևոյթ մը՝ առողջի և ախտաւորի երկու բնեղներով: Այս սահմանումին ներքն կը խմբաւորենք բոլոր ծագումով հայ այն անհատները, որոնք իրենց կապը չեն խզած հայկականին հետ, սակայն ազգայինի և ազգային կազմակերպութիւններու սահմանները նեղ գտնելով իրենց նպատակներուն, կարողութիւններուն կամ փառասիրութիւններուն համար՝ տեղական կեանքին բացուած են և ներգրաւուած ոչ-հայկական կազմակերպութիւններու մէջ: Անոնք կորուստն են հայ կազմակերպական կեանքին, բայց նաև նպաստ մը կրնան ըլլալ, լայն առումով, եթէ իրենց ազդեցութեամբ օտար միջոցներ լծեն հայկական հարցերու լուծման կամ շահերու ապահովման:

գ.- Մասնագիտացում- սփիւռքի մեծագոյն հարստութիւններէն մէկը. հո՛յլը բարձրորակ մասնագէտներուն, որոնք պատկառելի թիւ մը կը կազմեն տպաւորիչ որակի հետ մէկտեղ: Բայց քիչ անգամ է որ որակեալ մասնագէտները հայկական աւանդական կազմակերպութիւններու մէջ իրենց համար տեղ ու գործունէութեան արդիւնաւէտ դաշտ կը գտնեն ատենէ մը ի վեր: Յոռեգոյն պարագային, անոնք կ'երթան միանալ այլուրացողներու բանակին, իսկ լաւագոյն պարագային՝ կը ձեռնարկեն իրենց մասնագիտութեան ճամբով հայ կեանքին օգտակար դառնալու աշխատանքի մը, կա՛մ անհատապէս և կա՛մ կազմելով համապատասխան խմբակցութիւններ ու կազմակերպութիւններ:

Եւ այս բոլորը կը նպաստեն սփիւռքի կազմակերպական մեքենային քայքայման:

Այս բոլորով հանդերձ, երբ ուզենք ակնարկ մը նետել սփիւռքեան նոր⁶ մտածողութեան վրայ, կը տեսնենք հետևեալ գլխաւոր հաւաքական շերտաւորումները.-

ա.- Հայաստան ընդդէմ սփիւռքի՝

- Հայաստանն ընդունիլ իբրև հայութեան ներկայի և ապագայի գոյութեան միակ գրաւականը և կարելի բոլոր միջոցներով աջակցիլ անոր հզօրացման: Ամէ՛ն բան Հայաստանի համար կը դառանին անոնք:

- Հայաստանը կ'անտեսէ սփիւռքն ու անոր կարիքները, հետևաբար սփիւռքին կը մնայ հոգ տանիլ ինքը իրեն: Սփիւռքի

⁶ Նոր բառը պէտք է ընդունիլ վերապահութեամբ, որովհետև մտածողական բոլոր հոսանքներն ալ նոյն ձևով կամ նրբերանգային տարբերութիւններով գոյութիւն ունէին Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան ձևաւորումի շրջանին, ինչպէս նաև Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք ծաւալած Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւններու միջոցին:

միջոցները միայն սփիւոքի՝ համար կը դաւանին անոնք:

– Հայաստանն ունի թէև ծով կարիքներ և սփիւոքի պարտականութիւնն է հասնիլ այդ կարիքներուն, բայց անոնցմէ առաջ սփիւոքն ունի ի՛ր կարիքները, որոնց Հայաստանը ո՛չ տրամադիր է և ո՛չ ալ ի վիճակի հասնելու, հետևաբար սփիւոքը իր միջոցները առաջնադասօրէն պէտք է յատկացնէ իր կարիքներուն:

– Սփիւոքի հիմնական ձգտումն է վերատիրացումը իր պապեանական հայրենիքին՝ Արևմտահայաստանին: Հայաստանը չի՛ բաժներ այդ ձգտումը և չ’առնէ՛ր քայլեր այդ ուղղութեամբ: Հետևաբար սփիւոքահայութիւնը պէտք է գոյացնէ իր անջատ համասփիւոքեան ղեկավարութիւնը և իր բոլոր միջոցները տրամադրէ իր Մեծ Երազին իրականացման:

– Հայաստանի և սփիւոքի գոյապահպանութիւնն ու զարգացումը պայմանաւոր են իրարմով, հետևաբար Հայաստան և սփիւոք պէտք է փոխադարձաբար օգնեն իրարու՝ ըստ կարիքի և պատենթութեան:

բ.– Գաղութահայ քաղաքական առաջնորդութիւն՝

– Աւանդական քաղաքական կուսակցութիւնները պէտք է շարունակեն քաղաքական առաջնորդութիւն տալ գաղութներուն (կուսակցականներու և համակիրներու թէզը՝ բնականաբար):

– Աւանդական քաղաքական կուսակցութիւնները այլևս ժամանակավրէպ են և հարկ է որ վերջ տան իրենց գոյութեան ու իրենց դերը զիջին կա՛մ բարեսիրական միութիւններու, կա՛մ եկեղեցիին, և կա՛մ Հայաստանի իշխանութիւններուն՝ դեսպանատուններու և հիւպատոսարաններու միջոցով (առաւելաբար թէզը հակակուսակցականներու, իրենց միութիւնը կամ եկեղեցին առաւել ևս զօրացնելու հակամէտ աշխարհիկ և հոգևոր դէմքերու, Հայաստանի պետական կարգ մը շրջանակներու):

– Ինչպէս անցեալին, այնպէս ալ ներկայիս և այսուհետև եկեղեցին պիտի խաղայ գաղութահայութեան քաղաքական (նոյնիսկ ընդհանրակա՛ն...) առաջնորդի դերը (թէզը՝ եկեղեցականներու և օտար հոգեբանութիւն որդեգրած օտարածին հաշերու):

գ.– Հայաստանի հետ յարաբերութեան կերպ՝

– Յարաբերիլ համապատասխան կառուցներու միջոցով (աւանդական քաղաքական թէ այլ բնոյթի կազմակերպութիւններ, Հայաստան Հիմնադրամ, ևլն.):

– Շրջանցել բոլոր կառուցները և կա՛մ հիմնել սահմանափակ նպատակով նոր կառույց (մասնագիտական միաւորումներու աճումը), և կա՛մ անհատապէս յարաբերիլ հայաստանեան որևէ կառույցի կամ անհատի հետ:

Վերոյիշեալներէն առաջինին և երրորդին պարագային ընդհանուր միտումը կը թուի ըլլալ անհատական նախաձեռնութիւն՝

հաւաքականի փոխարէն⁷ և նկատառում թէ՛ սփիւռքի և թէ՛ հայ-րենիքի կարիքներուն՝ առանց մէկը զոհելու միւսին: Մինչ երկորդ կէտին շուրջ չկայ հասարակաց յայտարար և մանաւանդ սփիւռքի մէջ կուսակցութիւններու դերակատարութեան նկատմամբ տեսակէտները կ'ապրին մնալուն վերիվայրում մը՝ համաձայն Հայաստանի թէ սփիւռքի մէջ ազգային ու քաղաքական պայմաններու փոփոխութեան:

Ինչ կը վերաբերի գաղութներու առանձնայատուկ իրավիճակներուն, որոնք գաղութէ գաղութ զարգացման և փոփոխութեան տարբեր թափեր կը պարզեն, հոս տեղը չէ մանրամասնութիւններու մէջ մտնելու, որովհետև մեր նպատակը ընդհանրական հարցերու շօշափումն է: Միայն հարկ է նշել թէ Հայաստանէն սփիւռք ուղղուող որևէ յարաբերութիւն անհրաժեշտօրէն նկատի պէտք է ունենայ իւրաքանչիւր գաղութի իւրայատկութիւնները, որով գնահատելի է այդ իւրայատկութիւններու բնոյթին թափանցելու ճիգը հարցարանը պատրաստողներուն մօտ:⁸

* * *

3 և 4.- Հայրենիքի և սփիւռքի յարաբերակցութեան բարդ խնդրին մէջ, տեսականօրէն սփիւռքի գոյութիւնը պայմանաւոր է հայրենիքի գոյութեամբ, մինչ հայրենիքը կրնայ գոյութիւն ունենալ առանց սփիւռքի: Սփիւռքը դատապարտուած կ'ըլլայ կորստեան՝ երբ

⁷ Պէտք է նշել թէ անհատական նախաձեռնութիւններու այս հակումը կը զարգանայ զուգընթացաբար ներկազմակերպական օտարումին. այսինքն այն երևոյթին, երբ տուեալ կազմակերպութեան պատկանող կամ յարող անհատը կ'օտարանայ կազմակերպութենէն շարք մը պատճառներով՝

- Ղեկավարութեան վարած քաղաքականութիւնը (ՀՅԴ),
- Վարքագծային և ուղղվարական փոփոխութիւններ (ՌԱԿ),
- Լճացում կամ պահպանողականութիւն (Հայց. Եկեղեցի),
- «Էլիթիզմ»,
- Հիմնարկայնութիւն. երբ անդամակցային կազմակերպութիւնը

փորձ կ'ըլլայ վերածելու ճիմնարկի և կամ վարելու այնպէս՝ ինչպէս կը վարուի ճիմնարկ մը, վերենէն ներքև կարգադրութիւններով՝ ի հեճուկս անդամակցութեան ձգտումներուն և ցանկութիւններուն (ՀԲԸՄ):

⁸ Վահան Փափազեան, Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին արտաքին գործերու նախարարը, 30 Մարտ 1994-ին կատարած էր հետևեալ հաստատումը. «Որ սփիւռք, որպէս միասնական մի երևոյթ գոյութիւն չունի, դա վաղուց արդէն բոլորին հասկանալի է: ... Ուրեմն Հայաստանի Հանրապետութիւնը պիտի մշակի առանձին քաղաքականութիւն դրանցից ամէն մէկի նկատմամբ»: Կարելի է տեսնել կապը այդ յայտարարութեան և հարցարանի երկրորդ կէտի Բ. հատուածին միջև: Իբրև նախազգուշացում, սակայն, հարկ է ընդգծել թէ գաղութներու տարբեր իրավիճակներէն մեկնելով տարբեր քաղաքականութիւններու մշակումը պէտք է ծառայէ

չկայ հայրենիք, կամ կարելի չ'ըլլար վերականգնել երազուած հայրենիքը մինչև աշխարհով մէկ սփռուած ժողովուրդի մը ամբողջական ձուլումը: Կը հետևի թէ հայրենիքն է առաջնային: Բայց այս հետևութիւնը բնաւ չի հակադրուիր այն իրողութեան՝ թէ զօրաւոր սփիւռքով աւելի՛ զօրաւոր է հայրենիքը: Այլ խօսքով՝ եթէ հայրենիքի գոյութիւնը պայմանաւոր չէ սփիւռքի գոյութեամբ, հայրենիքի հզօրութիւնը, սակայն, պայմանաւոր է զօրաւոր սփիւռքով: Եւ հոս է հարցը. այն՝ թէ Հայաստանի Հանրապետութեան վարիչները ի՞նչ կարգի քաղաքականութիւն կ'որդեգրեն սփիւռքի նկատմամբ և այդ քաղաքականութիւնը որքանո՞վ կը նպաստէ կամ կը վնասէ սփիւռքի զօրութեան:

1997-ի Մայիս 5-ին, Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Լևոն Տէր-Պետրոսեանը ստորագրած էր հրամանագիր մը՝ Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններու համակարգման պետական խորհուրդ ստեղծելու մասին: Այդ հրամանագիրը ցոյց կու տար թէ Հայաստան պահը հասած կը նկատէր պետականօրէն դերակատարութիւն ունենալու «սփիւռքի հարցում»:⁹

Նորանկախ պետութեան մօտ այս մտադրութիւնը նոր չէր: Դեռ Նոյեմբեր 1993-ին արտաքին գործերու նախարար Վահան Փափագեան «Ազատութիւն» ձայնասփուային կայանի հաշկական բաժնին կը յայտարարէր թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը «սփիւռքի պետականօրէն զբաղուի սփիւռքի հետ իր յարաբերութիւնների կարգաւորմամբ»: Ան նաև կ'աւելցնէր թէ «սփիւռքահայութիւն որպէս ամբողջութիւն գոյութիւն չունի», ու կ'եզրակացնէր թէ սփիւռ-

համահաշկական ընդհանրակա՛ն նպատակներու իրագործումին՝ գաղութները իրենց զանազանութեան մէջ իսկ դիտելով իբրև մէկ ամբողջութիւն՝ հայրենաբնակ հայութեան հետ: Կայ հայ ժողովուրդի մէկ ամբողջութիւն, իր հայրենաբնակ թէ տարաբնակ զանգուածներով, որուն ամէն մէկ մասնիկին զօրութիւնը լրացուցիչ զօրութիւն է ամբողջութեան համար:

⁹ Ահաւասիկ հրամանագիրին բնագիրը.-

Նկատի ունենալով Հայաստանի անկախութեամբ ստեղծուած նոր իրադրութեան պայմաններում Սփիւռքի հետ յարաբերութիւնների վերաիմաստաւորման և արդիւնաւէտ համագործակցութիւն ապահովող կառույցների ձևաւորման անհրաժեշտութիւնը, և ղեկավարելով Հայաստանի Հանրապետութեան Սահմանադրութեան 55 յօդուածի 6-րդ կէտով.

ՈՐՈՇՈՒՄ ԵՄ

1. Ստեղծել Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւնների համակարգման պետական խորհուրդ հետևեալ կազմով՝

Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ (խորհրդի նախագահ),

Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործերի նախարար,

Հայաստանի Հանրապետութեան կրթութեան և գիտութեան նախարար,

քահայ իւրաքանչիւր գաղութ, օրինակ՝ Միացեալ Նահանգներու արևմտեան ափի գաղութը, պէտք է ընտրութիւն կազմակերպելով գոյացնէ մարմին մը, որպէսզի Հայաստանի իշխանութիւնները գիտնան թէ որո՞ւ հետ գործ ունին...:

Կ'ուզենք յուսալ թէ այդ թուականէն առիին հայ պետական մտածողութեան մէջ մտած են բարեփոխումներ «սփիւռքի հարցով»։ Այդ յոյսին առընթեր, սակայն, անհրաժեշտ կը նկատենք կատարել երկու հաստատում.–

ա.– Սփիւռքի ուժականութիւնը կախեալ է իր կառոյցներու բազմազանութենէն։ Կարևորը և օգտակարը ո՛չ թէ միայն մէկ կառոյց ունենալն է սփիւռքի մէջ, այլ՝ բազմազան կառոյցները նպատակներու և ծրագիրներու շուրջ համախմբելը ներկայացուցչական դրութեամբ թէ այլապէս։

բ.– Գոյութիւն ունի մէկ հայ ժողովուրդ, որուն հայրենիքի մէջ և հայրենիքէն դուրս բնակող անհատները կը կազմեն մէկ ամբողջութիւն՝ բաժնելով ազգային մէկ ճակատագիր (ազգային մէկ ճակատագիր բաժնելու յանձնառութիւնը նախապայմանային յատկանիշ է տուեալ ազգութիւնը բաղկացնող անհատներու համար)։ Բնականաբար տարբեր են աշխարհագրական, քաղաքական, ընկերային, տնտեսական թէ մշակութային այն պայմանները, որոնց ներքև կը կենսագործեն աշխարհացրիւ հայ հաւաքականութիւնները, և իրապաշտ քաղաքական միտք մը այդ պայմաններուն հաշուառումով պէտք է որ վերաբերի անոնց ու մշակէ փոխադարձ կապերը՝ պայմանաւ որ զանոնք իրենց զանազանութեան մէջ իսկ

Հայաստանի Հանրապետութեան մշակոյթի, երիտասարդութեան հարցերի և սպորտի նախարար,

Հայաստանի Հանրապետութեան սեփականաշնորհման և օտար ներդրումների նախարար,

Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Ժողովի նախագահի տեղակալ,

Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահի աշխատակազմի ղեկավար,

«Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գործադիր տնօրէն։

2. Հայաստան–Սփիւռք յարաբերութիւնների համակարգման պետական խորհրդին՝

ա– մեկամտեայ ժամկետում մշակել և հաստատել խորհրդի գործունէութեան աշխատանքային կանոնակարգը,

բ– եռամսեայ ժամկետում Սփիւռքի մասնագէտների մասնակցութեամբ մշակել և Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահի հաստատման ներկայացնել Հայաստան–Սփիւռք յարաբերութիւնների համակարգման և համահայկական հաղորդակցական ցանցի ստեղծման համապարփակ ծրագիրը։

3. Հրամանը ուժի մէջ է մտնում ստորագրման պահից

դիտել իբրև մեկ ամբողջություն, և այդ զանազանություններուն մէջ միշտ որոնել ու գտնել զանոնք միաւորող օղակը: Հակառակը՝ պիտի ըլլար վատառողջ ու ազգավնաս մօտեցում:

Կ'ուզենք տակաւին յուսալ որ Հայաստանի իշխանությունները երբ կը մատնանշեն հայութեան այս մասնատուածությունը՝ իրենց նպատակն է միաւորող օղակին ամրապնդումը և ո՛չ թէ հայութեան ամբողջականութեան գաղափարին ջրումը: Եւ կ'ուզենք յուսալ, որ սփիւռքի նկատմամբ մշակելի պետական քաղաքականությունը կը գծուի հայ ժողովուրդի ամբողջականութեան պրիսմակով:

Հարցը նման պրիսմակով մը դիտելու պարագային, իտեալական պայմաններու տակ, Հայաստանի պետութեան դերը սփիւռքի հանդէպ պէտք է ըլլայ առաջնորդել զայն և սատարել անոր գոյապահպանութեան:

Երբ կ'ըսենք առաջնորդել, անշուշտ մտահան չենք ըներ այն իրողությունը, որ Հայաստանը՝ միջազգային իրաւական ակնոցով դիտուած՝ իրաւասու չէ օտար երկիրներու քաղաքացի սփիւռքահայությունը առաջնորդելու: Սակայն Հայաստանը իրաւասու է և պէ՛տք է առաջնորդութիւն տայ աշխարհատարած ՀԱՅութեան՝ իր հայկական ծագումին պահպանման և համահայկական նպատակակէտի մը իրագործման ուղղութեամբ: Որովհետեւ սփիւռքի հաշագաղութները կոչուած են, և ի վիճակի են, կատարելու քայլեր, որոնք մեր ժողովուրդին իրաւունքներուն և շահերուն պաշտպանութեան կը ծառայեն: Պէտք չէ թերագնահատել կարողականությունը սփիւռքին, որուն ցաւալի դէպքերու ծնունդ գոյությունը առաւելութիւն մըն է մեր ժողովուրդին համար՝ իր պապենական հայրենիքը շէնցնելու, զարգացնելու և զօրացնելու առումով: Սակայն որպէսզի կարելի ըլլայ օգտուիլ այդ ուժականութենէն, անհրաժեշտ է զայն պահել համախումբ և անոր բոլոր մասնիկները մնայուն կերպով մատակարարել կենսանորոգ աւիշով մը, որ ներդաշնակօրէն ու յարյորդի հայրենիքէն և հոսի դէպի հայրենիք: Եւ այդ աւիշը մշակութային է առաւելաբար իր բնոյթով:

Ո՛չ հայրենիքը սփիւռքի հաշույն, և ո՛չ ալ սփիւռքը՝ հայրենիքի: Այլ՝ իրարու հետ և իրարմով, ծառայելու համար վախճանակէտերու, որոնց առանցքը ընդհանրական հայրենիքն է հայոց՝ յափտենական ՀԱՅութեամբ:

Ո՛չ հայրենիքը հակադրուելով սփիւռքին, և ո՛չ ալ սփիւռքը՝ հայրենիքին: Այլ՝ իրարու հետ համախորհուրդ և իրարմէ ներշնչուելով, ծառայելու համար գերագոյն նպատակներու, որոնց հիմնախարիսխը՝ հայոց հայրենիքի ամրապնդման հետ հայ ժողովուրդի տնականացման ու յարատւութեան ապահովումն է ամէնուր: Այս երկուդի կամուրջը հաստատ պահելով հանդերձ, սակայն, իրատեսօրէն պէտք է ընդունիլ որ՝ ինչպէս հայրենիքի առօրեան

տնօրինելու պարտքն ու իրաւասութիւնը նա'խ և առաջ պատասխանատւութիւնն է Հայաստանի պետական մարմիններուն, այնպէս ալ սփիւռքի հայազաղութներու առօրեան տնօրինելու պատասխանատւութեան կոչուած է անոր բազմաբնոյթ կազմակերպութիւններուն ղեկավարութիւնը:

Իսկ այս վերջիններուն պատասխանատւութիւններուն մաս կը կազմէ հայապահպանումի հնոցներուն կանգուն պահպանումը. այլ խօսքով՝ պահպանումը դպրոցներու, մշակութային ու մարզական կեդրոններու, հայ լրագրի և գրականութեան, և դեռ ամէ'ն բանի, որ գաղթահալը կը կապէ իր արմատներուն և իր հայրենիքին:

* * *

5.- Կենսական պահանջ մըն է Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններու ներկայ վիճակի գիտական ուսումնասիրութիւնը: Այդ ուսումնասիրութիւնը ինքնանպատակ չէ, անշուշտ: Ան պէտք է միտի որդեգրումին համազգային նպատակակէտերու և անոնց նուաճումը կարելի դարձնող յարմարագոյն համազգային քաղաքականութեան մը: Եւ քանի որ կը բացակայի նման մօտեցում մը, մեզի համար Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւնները կը ներկայանան պատահական ու անհամակարգ ձևով:

Կենսական է նաև սահմանումը սփիւռք և սփիւռքահայութիւն հասկացողութիւններուն, որովհետև այդ սահմանումներուն թելադրութեամբ միայն կարելի պիտի ըլլայ ճշդել սփիւռքի կարողականութիւնը, և հետևաբար ՀԱՅԹԵԱՆ ամբողջութեան որպէս մաս՝ անկէ ակնկալուած դերակատարութիւնը:

ա.- Սփիւռքը մահացո՞ղ երևոյթ

Յաճախ կը լսենք թէ սփիւռքահայութիւնը մահանալու դատապարտուած ժամանակաւոր երևոյթ է՝ իբրև հետևանք զայն բաղկացնող անհատներու ձուլումին: Այս թէզը հաստատելու համար օրինակներ չեն պակսիր մեր ժողովուրդի պատմութեան մէջ՝ Լեհաստանէն մինչև Ծալրագոյն Արևելք: Նման մօտեցում մը որդեգրելու պարագային, ՀԱՅԱՊԱՀԱՊԱՆՈՒԹԻՒՆ հասկացողութիւնը կ'ընկալուի որպէս սփիւռքահայութիւնը իր ազգային արմատներուն կառչած պահելու ճիգ մինչև այն պահը, ուր ան կը ներգաղթէ իր հայրենիքը կամ Հայաստան: Բայց ի՞նչ է հայրենիքը և ի՞նչ է Հայաստանը:

Ուշագրաւ է որ հայրենիքի գաղափարը միատեսակ կերպով չի ներկայանար գաղթաշխարհի մէջ: Արևմտահայաստանէն բռնագաղթուած հայութեան համար Արևմտահայաստան'ն էր հայրենիք, և պոլսահայութեան համար՝ նոյնիսկ Պոլիսը, դարու քսան-

երեսունական թուականներում: Ծննդավայրի, յուշերու և զգացական ալիսալ ապրումներու կապով բոնագրաւեալ հողը կը ներկայանար որպէս հայրենիք սփիւքահայութեան ճնշող մեծամասնութեան համար նոյնիսկ այն շրջանին, երբ Արևելահայաստանի մէջ հռչակուած էր Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնը: Ծիգ պէտք պիտի ըլլար գործադրել սփիւքի մէջ, որ արևմտահայերէն ոմանք Արևելահայաստանը ընդունին որպէս հայրենիք: Աւելի ուշ, Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, քաղաքական դրդապատճառներով Դաշնակցութիւնը պիտի յաջողէր իր արևելահայ թէ արևմտահայ հետևորդներուն մէջէն արմատախիլ ընել խորհրդայնացած Հայաստանը ՀԱՅԹԵԱՆ հայրենիք նկատելու ըմբռնումը, մինչ քաղաքական միւս կուսակցութիւնները իրենց հետևորդներուն ընդունիլ պիտի տային թէ խորհրդայնացած Հայաստանը հայրենիքն է ՀԱՅԹԵԱՆ:

Այսօր, երբ գրեթէ անհետացած է իր պապենական հողէն արմատախիլ եղած Եղեռնի սերունդը, նոր սերունդին համար հայրենիք հասկացողութիւնը կը ներկայանայ տարբեր կերպարանքներով:

Միջին Արևելք ծնած երիտասարդ կամ պատանի հայ մը կրնայ տակաւին ըսել թէ իր հայրենիքը Հայաստանն է. բայց Երուսալ կամ Ամերիկա ծնած հայուն համար հայրենիք է որոշապէս իր ծննդավայր երկիրը՝ Ֆրանսան, Անգլիան, Միացեալ Նահանգները, ևլն.:

1970-ական թուականներէն սկսեալ Խորհրդային ապա նաև անկախ Հայաստանէն յատկապէս Միացեալ Նահանգներ արտագաղթած հայերու համար Հայաստանը տակաւին ամբողջական հայրենիք է՝ թէ իբրև ծննդավայր և թէ՛ իբրև յուշերու և ապրումներու կծիկ:

Արտաշխարհի մէջ ծնածներէն անոնք, որոնք Հայաստանը կ'ընդունին որպէս հայրենիք, այդ կը կատարեն գաղափարապէս, որովհետև Հայաստանը ծննդավայրը չէ անոնց, և անոնք զգացական կապերով չեն կապուած անոր հետ, ինչպէս կապուած են հոն ծնած հայերը:

Կարելի է, ուրեմն, ըսել թէ Հայաստանը է՝

- Սփիւքահայուն հայրենիքը ամբողջական առումով. կամ
- Սփիւքահայուն հայրենիքը գաղափարապէս. կամ

- Սփիւքահայուն պատմական հայրենիքը, որուն հետ օտարածին հալը կրնայ զգացական ու գաղափարական կապ ունենալ կամ չունենալ:

բ.- Սփիւքը յաւերժակա՞ն երևոյթ

Կը լսենք նաև թէ սփիւքը, հակառակ արիւնահոսութիւններուն,

մնացումն երևոյթ մըն է, և թէ սփիւռքահայութիւնը կրնայ իր հաշկական դիմագիծը պահպանել յարատւօրէն:

Տեսականօրէն անկարելի բան չէ ասիկա. սակայն կ'ենթադրէ, իր հերթին, սահմանումը սփիւռքահայ հասկացողութեան:

Պէտք պիտի ըլլայ ընդունիլ թէ ՀԱՅ-ը և սփիւռքահայ-ը աշխարհի այլ ազգութիւններէ տարբերակելու համար հարկ է որ-դեգրել իրարմէ տարբեր չափանիշներ:

ՀԱՅ-ը, լայն առումով, հաշկական հողի վրայ հայ ծնողներէ սերած, հայերէնով արտայայտուող, հաշկական մշակոյթով և բար-քերով ապրող և իր հաշկական հայրենիքին և ՀԱՅութեան ապագան կերտող անհատն է:

Սփիւռքահայ-ը, նուազագոյն առումով, հայ ծնողէ մը սերած այն անհատն է, որ մասնակցութիւն կը բերէ ՀԱՅութեան ապագայի կերտումին: Պայման չէ որ ան կարենայ արտայայտուիլ հայերէնով, կամ ապրի հաշկական մշակոյթով ու բարքերով:¹⁰

Տարբեր մօտեցումով մը՝ սփիւռքահայը այն անհատն է, որ կը գտնուի երեք կարելիութիւններու դէմ յանդիման՝

- Մնալ ՀԱՅութեան և ան-ՀԱՅութեան միջասահմանին.¹¹

¹⁰ Որքան ալ օտարոտի՝ այս տեսակէտը արդիւնքն է երևոյթի մը, որ պարզուեցաւ 1988-ի երկրաշարժէն ետք: Հայ լեզուէ և ընդհանրապէս հայ միջավայրէ կտրուած ծագումով հայ անհատներ փութացին օգտակար դառնալ հայոց աղիտեալ հայրենիքին, մինչ հաշկական միջավայրի մէջ գտնուող հայախօս անձեր բոլորովին կրաւորական մնացին կատարածին հանդէպ, երբ օտարներ իսկ մարդասիրաբար նիւթապէս ու բարոյապէս նե-ցուկ կը կանգնէին աղիտեալ գօտիի բնակչութեան: Բնական եզրակացու-թիւնը, որեմն, պիտի ըլլար ազգային առումով, ՀԱՅութեան ներկային և ապագային նկատմամբ յանձնառու կեցուածք մը հայ ծագումով անհատի մը համար նկատել ԱՆ-ՀԱՅութեան և ՀԱՅութեան ջրբաժան գիծը կամ ազ-գային պատկանելութեան տարբերակման նուազագոյն նախապայմանը, առաւելագոյնն ըլլալով՝ յիշեալ յանձնառութեան կողքին, լեզուի իմացու-թիւնը և բոլոր այն միւս յատկանիշները, որ հայը կը դարձնեն ամբողջական հայ: Հոս պէտք է թիւրիմացութեանց առաջքը առնելու համար նշել թէ հոգ չէ թէ կրաւորական՝ **հայ մնալն** ինքնին օգոտ մը կը նկատենք կրաւորական հայէն սերելիքին հաւանական գործօնութիւնը նկատի առնելով: Արդէն երազատեսութիւն պիտի ըլլայ ակնկալել որ հայութիւնը կամ որնէ այլ հաւաքականութիւն ամբողջութեամբ ըլլայ գործօն:

¹¹ Միջասահմանի հասկացողութիւնը կ'ենթադրէ սփիւռքի հարկադրական գոյացութիւն մը. այսինքն՝ բռնի կամ հարկադրական տեղափոխութիւն մը: Եթէ սփիւռքահայ մը կամաւորապէս կը թողու իր հայրենիքը, կը նշանակէ թէ իր մէջ ոնէ անհատի համար բնական տուեալ ազգի պատկանողի և աշխարհաբաղաւորացիի պայքարը աւարտած է աշխարհաբաղաւորացիու-թեան յաղթանակով. իբրև մարդ լա՛ւ ապրելու (տնտեսապէս, քաղաքա-կանապէս, թէ ընկերային առումով) ձգտումը գերակշիռ դարձած է իբրև

- Վերադառնալ ՀԱՅԹԵԱՆ իր լայն առումով.
- Դիմել դեպի ամբողջական ան-ՀԱՅԹԻՈՒՆ:

**գ.- Սփիւռքի իրարու հակադիր երկու գլխաւոր առանձնա-
յատկութիւնները, երկուքն ալ կիրարկուող իբրև ինքնա-
պահպանութեան միջոց.-**

- Յարմարողականութիւն տուեալ միջավայրի մը և տուեալ պայմաններու:

- Ինքնամփոփում:

Յարմարողականութիւնը կ'ենթադրէ լայնօրէն բացուիլ նոր միջավայրին, հաշտուիլ նոր պայմաններուն հետ՝ ինքնութիւնը կորսնցնելու աստիճան: Նոյնիսկ երբ պետական կամ այլ կարգի հարկադրանքներու ներքև չի գտնուիր գաղութ մը, ան հետզհետէ կը հաշտուի իր կազմակերպութիւններէն, վարժարաններէն ու եկեղեցիէն հայերէնի և հայկականութեան բացակայութեան իրողութեան հետ: Կը հաշտուի, որովհետև իր «ազգային» և եկեղեցական ղեկավարութիւնը կա՛մ ռաբվիրան կը դառնայ հայկականութեան նուազումին, կա՛մ հետևողը զանգուածին մէջ յառաջ եկող նման երևոյթի մը: Հոսանքին դէմ չէ որ կ'երթայ ղեկավարը, այլ՝ հոսանքին հետ:

Ինքնամփոփումը կ'ենթադրէ կղզիացում, որով և փտութիւն: Ինքնամփոփումը կը նուազեցնէ գաղութի մը կարողականութիւնը թէ՛ իր անմիջական միջավայրին մէջ և թէ՛ համահայկական առումով: Ան կ'ունենայ ժամանակաւոր երևութական առաւելութիւններ ազգապահպանական առումով, բայց վերջնական արդիւնքը կը վերածուի ամբողջական ժխտումին նախնական դիտաւորութեան:

Առանց այլևս աւելի ծաւալելու, մինչև հոս ըսուածէն պարզօրէն կը հետևի թէ ղեկավարումի և առաջնորդութեան հարց է սփիւռքի գոյատևումը և նպատակային օգտագործումը:

* * *

6.- Կու գանք ամենաբարդ հարցին՝ Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններու նորակերտումին:

Ամենաբա՛րդ՝ որովհետև, ինչպէս նախորդ պարբերութիւններուն մէջ ջանացինք պարզել, ամէն ինչ փոփոխական է և կարօտ յարատև վերասահմանումի և վերաքննութեան, որքան ալ փոփոխելիներու մէջ այս կամ այն ըլլայ միւսէն աւելի երկարակեաց կամ կարճակեաց:

ՀԱՅ ապրելու ձգտումին հանդէպ, որովհետև սփիւռքացումը իր մէջ կը կրէ ան-ՀԱՅանալու հունտը:

Տուեալ հարցին մէջ, երբ կը մտածուի և կը խօսուի յարաբերութիւն ստեղծելու միջոցներու և մեքենականութեան մասին, բարդութիւնը կը ծագի գլխաւորաբար սփիւոքէն, որովհետև Հայաստանը պետական միջոցներով և մեքենայով կը դառնայ մէկ քնեղը այս յարաբերութեան, մինչ միւս քնեղը մինչև օրս գորկ է կեդրոնացեալ և միահասցէ միջոցներէ ու մեքենայէ՝ իր մասնատուածութեան պատճառով:

Իսկ երբ հարցը դիտենք իր ամբողջութեան մէջ և պահ մը ենթադրենք թէ Հայաստան-Սփիւոք յարաբերութեան հիմնական խնդիրը պէտք է ըլլայ ընդհանրական հայութեան պահպանումը, զարգացումը և շահերուն հետապնդումը, անմիջապէս կը դիմագրաւենք հետևեալ հարցը: Կայ հայութիւն մը, որ ամբողջութիւնն է Հայաստանի և սփիւոքի մէջ բնակող հայերու: Այս ամբողջութեան մէջ Հայաստանը, թէև մեծակշիռ, մաս է սփիւոքի զանազան տարողութիւններով մասերուն նման: Ինչպէս որ ստրիաֆայ գաղութի հալեպահայ համայնքին պատասխանատուները կը հետապնդեն հալեպահայութեան շահերը, այնպէս ալ Հայաստանի պետական մարմինները կը հետապնդեն Հայաստանի շահերը: Հայութեան հարցերն ու շահերը, հետևաբար, աւելի տարողունակ են՝ քան առանձնաբար վերցուած Հայաստանի և սփիւոքեան գաղութներու հարցերն ու շահերը: Հետևաբար, ստեղծելի մեքենան, իր գործունէութեան տարողութեամբ, պիտի ըլլայ Հայաստանի պետական մեքենայէն գերիվեր բան մը...:

Մենք հայութիւնը կը պատկերացնենք մարդկային մարմնի կերպարով: Իւրաքանչիւր անդամ ունի իր իւրաքանչիւր դերը. անդամները իրենց հրահանգը կը ստանան գլխուղեղէն:

Իւրաքանչիւր գաղութ ունի իւրաքանչիւր պայմաններ և, հետևաբար, իւրաքանչիւր դեր. անդամներուն հաւաքական գործունէութիւնը ներդաշնակող և մարմնին առողջ կենսասագործունէութեան ծառայեցնող հրահանգիչ գլխուղեղին բնական տեղն է գլուխը՝ Հայաստան:

Արդ, պատասխանելու համար այն հարցումին թէ ի՞նչ պէտք է ըլլայ ցանկալի վիճակը Հայաստան-Սփիւոք յարաբերութիւններուն և թէ ի՞նչ պիտի ըլլան անոր հասնելու նպատակները, խնդիրները, միջոցները և մեքենականութիւնը, նախ պէտք է յստակացնենք թէ ի՞նչ բանի համար պէտք է հաստատուի Հայրենիք-Սփիւոք յարաբերութիւն մը:

Հայրենիք-Սփիւոք յարաբերութիւնը պէտք է հաստատուի **հայութեան՝ իր հայրենիքին մէջ և իր հայրենիքէն դուրս գոյութեան պահպանումը, զարգացումը և համազգային իտեալներու իրականացումը միասնաբար հետապնդելու նպատակով:**

Այս յարաբերութիւնը պէտք է խարսխուի փոխադարձ շահաւե-

տություն հիման վրայ և թաուալի ՄԷԿ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ, ՄԷԿ ԾԱԿԱՍՏԱԳԻՐ առանցքին շուրջ իբրև սկիզբ, օր մը թերևս նաև առանցքային դարձնելու համար ՄԷԿ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻԲը մէկ հայութեան և մէկ ճակատագրի կողքին:

Միջոցները պիտի ըլլան բոլոր այն հայ անհատները և կազմակերպութիւնները, որոնք կը բաժնեն մէկ հայութեան մէկ ճակատագրի հիմնադրոյթը և յանձնառու կը դառնան այդ ճակատագրի կերտումին՝ համաձայնեցուած նպատակակէտով և դերաբաշխումով:

Այս բոլորը կարելի կրնան դառնալ Հայաստանի պետութեան կողմէ համապատասխան քաղաքականութեան մը որդեգրումով և Հայաստանի թէ սփիւռքի մէջ միտքերու նախապատրաստութեամբ, հասարակաց մտածողութեան մը հետևողակա՛ն դարբնումով:

Անհրաժեշտ պիտի ըլլայ Հայաստանի մէջ ստեղծել միաւոր մը (որ կրնայ իր բաղադրիչ մասերը ունենալ Հայաստանէն դուրս ալ արդի հաղորդակցամիջոցներու բարիքներուն բերումով), որուն գլխաւոր դերակատարութիւնն ըլլայ սփիւռքի հայազաղութներու պայմաններուն ուսումնասիրութիւնը և, ըստ այնմ, համազգային նպատակակէտերու նուաճման գծով անոնց դերակատարութեան վերասահմանումը:

Խիստ օգտակար պիտի ըլլայ այդ միաւորին հսկողութեամբ Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութեան և ընդհանրապէս սփիւռքահայ գաղութներու յարափոփոխ իրավիճակներուն ուսումնասիրութեան նուիրուած մասնագիտական պարբերականի մը (թերևս բազմալեզու) հրատարակութիւնը:

Իրենց անվիճելի նպատը պիտի ունենան համահայկական մասնակցութեամբ համապատասխան գիտաժողովներ, նա՛խ սկիզբ դնելու համար գործին և ապա պարբերաբար վերաքննելու կացութիւններն ու ձեռք բերուած արդիւնքները, որպէսզի ըստ այնմ կատարուին նոր յանձնարարութիւններ:

Մեր համոզումով, մասնագիտացեալ կեդրոնական մարմնի մը գոյութիւնը Հայաստանի մէջ և պարբերական գիտաժողովներ, որոնց մասնակցութիւն բերեն մասնագէտներու (քաղաքական, ընկերային, ժողովրդագրական, ազգագրական, հոգեբանական, ևլն.) կողքին սփիւռքի կազմակերպութիւնները կամ կառոյցները ներկայացնող դէմքեր՝ պիտի ըլլան, գէթ սկզբնական շրջանին, յարմարագոյն մեքենականութիւնը ծրագիրը շարժման մէջ դնող:

Հայութիւնը փորձեց Խորհրդային Հայաստանի օրով Մշակութային Կապի Կոմիտէն, որ, անկախաբար իր գործունէութեան շարժառիթ հանդիսացող քաղաքական հաշիւներէն, եղաւ աւելի սփիւռքին տուող՝ քան անկէ առնող:

Հայութիւնը նաև փորձեց Հայաստան Համահայկական Հիմնադրամը, որ կերպով մը մանրակերտ նոր մեքենականութիւնն էր

Հայաստան-Սփիւք համակարգեալ յարաբերութիւններուն, և որ եղաւ առաւելաբար սփիւքէն առնող՝ քան անոր տուող:

Ուղին հարթուած է նոր, երկուդի մեքենականութեան, երկուստեք տուող և առնող մեքենականութեան:

Դոկտ. ՎԱՀԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
ՓՈՒՍԱՆ ՆԱԽԱԲԱՆԻ՝ ՆԱՄԱԿ ԳԱԳԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻՆ	VII
ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ	XI
ՄՇԱԿՈՅԹ	
I - Մուտք	3
II - Մշակոյթ և փոքրամասնութիւն	8
III - Ամերիկեան քաղաքակրթութիւնն ու մշակոյթը	13
IV - Մշակոյթին Պաշտպանութիւնը	16
V - Մշակոյթը և իրականութիւնները	22
VI - Եզրակացութիւն	38
VII - Վերջաբան	41
ՈՍԿԵԱՅ ԱՌԻԹԸ (Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան)	45

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԵՐՏՈՒՄԻ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

(Շարքը կ'ընդգրկէ հետևեալ տասը հետազոտութիւնները)

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ	(հրատարակում)
ՖԻՆԱՆՍ	(հրատարակում)
ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ	(հրատարակում)
ԹՈՒԱՔԱՆԱԿ	(հրատարակում)
ՄՇԱԿՈՅԹ	(հրատարակում)
ԵԿԵՂԵՑԻ	(հրատարակելի)
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	(հրատարակելի)
ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ	(հրատարակելի)
ԶԻՆՈՒԺ	(հրատարակելի)
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹԵՔՆՈԼՈԺԻ	(հրատարակելի)

Հետազոտութիւններուն ամբողջութիւնը կամ անոնցմէ որևէ մէկը
ունենալ փափաքողը կրնայ դիմել հետևեալ հասցէին՝

The Malkhassian Foundation
1922 ouest, Ste-Catherine
Montréal, Qué. H3H 1M4

